

"Περὶ τὴν καταλογογράφηση
τῶν μουσικῶν χειρογράφων τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος",

Μουσικολογία. Περιοδικὴ ἔκδοση μουσικῆς θεωρίας καὶ πράξης,
τεύχος 16, Ἀθήνα 2002, σσ. 143-170.

16

02

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ
ΕΚΔΟΣΗ
ΜΟΥΣΙΚΗΣ
ΘΕΩΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΠΡΑΞΗΣ

ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑ

ΕΞΑΝΤΑΣ

ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑ

16

Αθήνα
2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	7
ΜΑΡΙΑ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ Γιώργου Σισιλιάνου: <i>Etudes Compositionnelles</i> . Απόπειρα παρουσίασης	11
EGON WELLESZ The Origins of Schönberg's Twelve-Tone System	26
ΙΩΝ ΖΩΤΟΣ Egon Wellesz: τα πρώτα χρόνια του στην Οξφόρδη ως συνθέτου ενοργάνου μουσικής	40
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΑΤΖΟΥΛΑΣ Μια απόπειρα ερμηνείας της ραψωδίας για πιάνο σε σι ελάσσονα (op. 79, No, 1) του Johannes Brahms	68
ΠΥΡΡΟΣ ΜΠΑΜΙΧΑΣ Μελωδικά όργανα: ρόλος και ύφος στις φωνητικές συνθέσεις των βιβλίων της concertato κοσμικής μουσικής που εκδόθηκαν στην Ιταλία (1605-1640).....	92
ANNA-MARIA PENTZEΠΕΡΗ Η τεχνική του εξαγγελτικού μοτίβου (Leitmotiv) στην όπερα <i>Το δαχτυλίδι της Μάνας</i> του Μανώλη Καλομοίρη	124

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ Περί την καταλογογράφηση των μουσικών χειρογράφων της νησιωτικής Ελλάδος.....	143
JOHN BAILY Amin-e Diwaneh: ο «τρελός» μουσικός	171
ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ	
ΚΑΙΤΗ ΡΩΜΑΝΟΥ Thomas J. Mathiesen, <i>Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages</i> University of Nebraska Press, σ. 806	191
ABSTRACTS	201
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ	205
BIOGRAPHICAL NOTES	208
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ.....	211

ΑΧΙΛΛΕΥΣ Γ. ΧΑΛΔΑΙΑΚΗΣ

Περί την καταλογογράφηση των μουσικών χειρογράφων της νησιωτικής Ελλάδος

Προς την αναλυτική καταλογογράφηση των αποκειμένων στη νησιωτική Ελλάδα χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής και μεταβυζαντινής μουσικής προετράπη ο γράφων, εκ των φοιτητικών ήδη χρόνων αυτού, από τον καθηγητή Γρηγόριο Θ. Στάθη.¹ Επρόκειτο αναμφιβόλως περί άκρως δελεαστικής αλλά και φιλοδόξου προτάσεως, προς υλοποίηση της οποίας ευχαρίστως εργαζόμαστε έκτοτε, υπό την προοπτική της συντάξεως σειράς όλης περιγραφικών καταλόγων, ομοειδών εκείνων του Αγίου Όρους.² Το παρόν σημείωμα, διά του οποίου οροθετείται απλώς το όλο εγχείρημα και ανιχνεύεται πρωτογενώς η χρησιμότητά του, ας λογισθεί ως πρόδρομη ανακοίνωση της συγκεκριμένης –και εν εξελίξει ήδη– απόπειρας καταλογογραφίσεως του συνόλου των μουσικών χειρογράφων της νησιωτικής Ελλάδος.³

Ο στόχος προς τον οποίο κατατείνει η εν λόγω έρευνα είναι σαφές ότι εκτείνεται σε διττή κατεύθυνση: αποσκοπεί, πρώτον, στον εντοπισμό και στην αναλυτική στη συνέχεια περιγραφή των αποκειμένων στις διάφορες ελληνικές νήσους μουσικών κωδίκων, και αποβλέπει, δεύτερον, στη διακρίβωση και ειδικότερη μελέτη τής κατά νήσους ψαλτικής παραδόσεως. Περιττό, βεβαίως, να διευκρινισθεί ότι για την επιτυχή και άρτια διαπραγμάτευση του τελευταίου ζητουμένου πρέπει επικουρικώς να λαμβάνονται υπ' όψιν σχετικά δεδομένα τόσο από τους υπολοίπους γνωστούς βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς κώδικες της ψαλτικής τέχνης όσο και από το σύνολο της υφισταμένης βιβλιογραφίας. Υπ' αυτήν την προοπτική, σαφώς προβάλλεται και ένα τρίτο στάδιο –που προϋποθέτει, βεβαίως, την ολοκλήρωση των δύο πρώτων– το οποίο θα μπορούσε να περιγραφεί και ως

ο ουσιαστικός σκοπός της έρευνας· ομιλούμε για την ικανότητα ευρύτατης εποπτείας επί της εν γένει νησιωτικής ψαλτικής παραδόσεως της Ελλάδος, που θα επιτρέπει την εξαγωγή χρήσιμων επί μέρους συμπερασμάτων, συσχετισμών και λοιπών γενικών παρατηρήσεων.

Αποτελεί γεγονός αναντίρροτο ότι η συμβολή των νησιωτών θεραπόντων όλων των εκφάνσεων και παραμέτρων της ψαλτικής τέχνης στην προαγωγή της μουσικής επιστήμης είναι ανεκτίμητη· τούτο τεκμαίρεται από απλή και μόνον φυλλομέτρηση των καταλογογράφημένων σήμερα μουσικών κωδίκων ή από αδρομερή μνεία των πλέον βασικών εκπροσώπων των διαφόρων ελληνικών νήσων και στοιχειώδη επισήμανση της συνδρομής εκάστου σε πτυχές της τέχνης όπως η κωδικογραφία, η μελοποιία, η διδασκαλία, η ψαλτική καθ' εαυτήν και άλλες. Ήδη θέματα όπως η προσωπικότητα Αποστόλου Κώνστα του Χίου και η συμβολή του στη θεωρία της μουσικής τέχνης⁴ ή η άνθηση της ψαλτικής τέχνης στην Κρήτη κατά τους ιστ' και ιζ' αιώνες,⁵ απετέλεσαν αντικείμενο άκρως εξειδικευμένης ερεύνης για την εκπόνηση σχετικών διδακτορικών διατριβών. Παρομοίως μεταχειρίσεως είναι δυνατόν να τύχουν στο μέλλον και άλλα παρεμφερή θέματα, όπως, για παράδειγμα, η πολύ ενδιαφέρουσα και εν πολλοίς ιδιότυπη ψαλτική παράδοση των Ιονίων νήσων,⁶ η κατά το χρονικό διάστημα των ιστ' και ιζ' κυρίως αιώνων θαυμαστή ακμή της μουσικής τέχνης στην Κύπρο,⁷ ή και η ομοειδής λεσβιακή μουσική παράδοση, με αξιοθαύμαστη διαχρονική συνέχεια, ιδιαιτέρως δε η κατά τον ιζ' αιώνα πολυπληθής παραγωγή του βιβλιογραφικού εργαστηρίου της Ιεράς Μονής Λειμώνος, με κυριότερους γνωστούς σήμερα εκπροσώπους τους περιωνύμους ιερομονάχους κωδικογράφους Κλήμεντα⁸ και Σεραφείμ⁹ τους Μυτιληναίους.

Η υφισταμένη μουσικολογική βιβλιογραφία έχει, βεβαίως, να επιδείξει ευάριθμα μελετήματα για την ιδιαίτερη ψαλτική παράδοση ορισμένων μόνον νησιωτικών περιοχών, όπως η Κύπρος,¹⁰ η Κρήτη,¹¹ τα Επτάνησα (Κέρκυρα,¹² Ζάκυνθος,¹³ Κεφαλληνία¹⁴), η Σάμος,¹⁵ ή η Σκιάθος,¹⁶ τα οποία όμως δεν είναι πλήρη ή εξαντλητικά· αντιθέτως, επισκοπώντας την καθόλου δραστηριότητα νησιωτών εκπροσώπων της ψαλτικής τέχνης ευρισκόμεθα ενώπιον επί μέρους μουσικών παραδόσεων που χρήζουν αναμφίβολα ερεύνης επισταμένης και μελέτης εξειδικευμένης. Τις σχετικές περιπτώσεις υποδεικνύουν, προς το παρόν, τα ονόματα κωδικογράφων, μελουργών ή ψαλτών οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονται πάντοτε ή γενικώς μαρτυρούνται και ως σήμερα γνωρίζονται διά του τόπου (εν προκειμένω, της νήσου) καταγωγής τους. Ως αξιοπρόσεκτες περιπτώσεις επισημαίνουμε εδώ, προχείρως και εντελώς ενδεικτικώς (με παράλληλη φιλή αναφορά των κυριότερων, γνωστών σήμερα, γηγενών θεραπόντων της εκασταχού μουσικής παραδόσεως¹⁷), τις «μείζονος» ψαλτικού ενδιαφέροντος νήσους **Μυτιλήνη** (Άνθιμος ιερομόναχος Θερμιώτης,¹⁸ Γαβριήλ ιερομόναχος ο Λέσβιος,¹⁹ Γρηγόριος ιε-

ρομόναχος ο Λέσβιος,²⁰ Γεώργιος ο Λέσβιος,²¹ Δανιήλ αρχιερέυς Μυτιλήνης,²² Δημήτριος Μυτιληναίος [Πλωμαρίτης] ο εκ Λέσβου,²³ Ιγνάτιος ιερομόναχος ο Μυτιληναίος,²⁴ Ιωάσαφ ιερομόναχος ο Μυτιληναίος,²⁵ Καλλίνικος μοναχός Μυτιληναίος,²⁶ Κύριλλος Ιβηρίτης Μυτιληναίος,²⁷ Κωνστάντιος ο Μυτιληναίος,²⁸ Νεκτάριος ιερομόναχος Γρημάνης ο Μυτιληναίος,²⁹ Νεόφυτος ιεροδιάκονος Μυτιληναίος [εκ Μανταμάδου],³⁰ Σεραφείμ προηγούμενος Λαύρας ο Μυτιληναίος,³¹ Συνέσιος μοναχός Αγιορείτης [Ιβηρίτης] ο Μυτιληναίος³²), **Χίο** (Αθανάσιος ιερομόναχος ο Χίος,³³ Ανδρέας ιερέυς Χίος ο Γλάρος,³⁴ Αντώνιος Πλατάνιος ο Χίος,³⁵ Απόστολος Κώνστας ο Χίος,³⁶ Γρηγόριος ιερομόναχος ο Χίος,³⁷ Δημήτριος Λώτος ο Χίος,³⁸ Θεοδόσιος ιεροδιάκονος ο Χίος,³⁹ Ιάκωβος ιερομόναχος ο Χίος,⁴⁰ Ιωάννης ο Χίος,⁴¹ Κοσμάς ο Χίος,⁴² Κωνσταντίνος Πρωτοψάλτης Χίου,⁴³ Μάρκος Μπεκρηδάκης ο Χίος,⁴⁴ Μιχαήλ ιερέυς ο Χίος,⁴⁵ Νικηφόρος Καντουνιαίρης ο Χίος,⁴⁶ Νικόλαος Τζιρλής ο Χίος,⁴⁷ Νικόλαος δομέστικος ο Χίος,⁴⁸ Παρθένιος ιερομόναχος ο Χίος⁴⁹), **Σάμο** (Αθανάσιος μητροπολίτης Λήμνου ο Σάμιος,⁵⁰ Ιγνάτιος ζωγράφος και ιεροψάλτης ο Σάμιος,⁵¹ Κλεάνθης ο Σάμιος,⁵² Μητροφάνης μοναχός Σαμιώτης⁵³), **Ρόδο** (Αργυρός ο Ρόδιος,⁵⁴ Ιωακείμ Ροδίτης [Λίνδιος], μητροπολίτης Βιζύης ο Σαλαμπάσης,⁵⁵ Ιωάννης Σαβαστός δομέστικος Ρόδου,⁵⁶ Τραμουντάνας Πρωτοψάλτης Ρόδου⁵⁷) και **Σκόπελο** (Γρηγόριος δάσκαλος εκ Σκοπέλου,⁵⁸ Δαβίδ ιερομόναχος εκ Σκοπέλου,⁵⁹ Ευαγγελίνος Βαϊνόγλου ο Σκοπελίτης,⁶⁰ Ιγνάτιος ιερομόναχος εκ Σκοπέλου,⁶¹ Ιωσήφ εκ Σκοπέλου,⁶² Παναγιώτης Ιβανόγλου [=Βαϊνόγλου] ο Σκοπελίτης,⁶³ Παύλος ιερέυς ο Σκοπελίτης⁶⁴): παρεμφερείς «ελάσσονες» αναφορές εντοπίζονται ακόμη για συγκεκριμένους εκπροσώπους της ψαλτικής τέχνης, καταγομένους από τις νήσους **Κέρκυρα** (Ιγνάτιος ιερομόναχος ο Κερκυραίος⁶⁵), **Κεφαλληνία** (Αναστάσιος ιερομόναχος εκ Κεφαλληνίας,⁶⁶ Γερόλυμος ο εκ Κεφαλληνίας⁶⁷), **Θάσο** (Ιγνάτιος μοναχός Θασίτης,⁶⁸ Παύλος μοναχός Θάσιος⁶⁹), **Λήμνο** (Αλέξανδρος Γεωργίου Λημναίος,⁷⁰ Αρσένιος ο Λημναίος, επίσκοπος Κυδωνίας, ο Ελεφαντινός⁷¹), **Πάτμο** (Αθανάσιος ιερομόναχος [Χρυσόχος] εκ Πάτμου,⁷² Μακάριος Παλαιολόγος ο Πάτμιος⁷³), **Κω** (Γεώργιος Πρωτοψάλτης Κώου⁷⁴), **Τήνο** (Κύριλλος Μαρμαρινός πρώην επίσκοπος Τήνου⁷⁵), **Παροναξία** (Ιάκωβος διάκονος εκ Παροναξίας,⁷⁶ Γαβριήλ ιερομόναχος εκ Νάξου,⁷⁷ Νικόλαος ιερέυς και οικονόμος Βλυσίδης ο Νάξιος⁷⁸) και **Σαντορίνη** (Αντώνιος Δεναξιάς Θηραίος,⁷⁹ Μελέτιος ιερομόναχος ο Σαντοριναίος,⁸⁰ Αντώνιος Ν. Σιγάλας ο Θηραίος⁸¹).

Πρέπει, βεβαίως, να διευκρινισθεί ότι η ανωτέρω κατηγοριοποίηση, «μείζονος» ή «ελάσσονος» ψαλτικού ενδιαφέροντος, είναι απολύτως σχετική και άμεσα αναστρέψιμη. Λίγα νησιωτικά χειρόγραφα χρησιμοποιούνται σήμερα στην έρευνα· υπάρχουν αμιγείς κατάλογοι μουσικών χειρογράφων για μουσικούς κώδικες που απόκεινται στην Κύπρο,⁸² στη Ζάκυνθο,⁸³ στη Λέσβο,⁸⁴ στη Χίο,⁸⁵ στη Σάμο,⁸⁶ στην Πάτμο,⁸⁷ στη Σύμη,⁸⁸ στην Εύβοια⁸⁹ και στην Άνδρο,⁹⁰ οι οποίοι, βεβαί-

ως (εκτός ίσως από τις υφιστάμενες ειδικότερες αναφορές για τα αυτόγραφα των Χίων Αποστόλου του Κώνστα⁹¹ και Δημητρίου του Λώτου⁹²), δεν είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι είναι πλήρεις και κυρίως ότι ανταποκρίνονται, οι περισσότεροι, στις ανάγκες της σύγχρονης μουσικολογικής ερεύνης.⁹³ Πλέον πενιχρές είναι και οι πληροφορίες που προκύπτουν από λοιπούς εκδεδομένους γενικούς καταλόγους, όπου συνοπτικώς περιγράφονται (ή απλώς εντοπίζονται) μουσικά χειρόγραφα αποκείμενα, για παράδειγμα, στην Κύπρο⁹⁴ ή στην Κρήτη,⁹⁵ σε νήσους του Ιονίου (Ζάκυνθο,⁹⁶ Κεφαλληνία⁹⁷) ή του Αιγαίου Πελάγους (Λέσβο,⁹⁸ Χίο,⁹⁹ Σάμο¹⁰⁰), στα Δωδεκάνησα (Πάτμο,¹⁰¹ Λέρο,¹⁰² Κάλυμνο,¹⁰³ Σύμη,¹⁰⁴ Ρόδο¹⁰⁵), στις Κυκλάδες (Άνδρο,¹⁰⁶ Σέριφο,¹⁰⁷ Σίφνο,¹⁰⁸ Πάρο,¹⁰⁹ Αμοργό,¹¹⁰ Σαντορίνη¹¹¹) και στις Βόρειες Σποράδες (Σκιάθο,¹¹² Σκόπελο¹¹³).

Ως εκ τούτου, η αναλυτική καταλογογράφηση των μουσικών χειρογράφων της νησιωτικής Ελλάδος πολλά νέα στοιχεία προς την κατεύθυνση αυτήν αναμένεται να κομίσει. Για του λόγου το αληθές, θα ήταν ίσως χρήσιμο να προσαχθούν εδώ πλέον απτές μαρτυρίες· παρ' ότι, σπεύδουμε να σημειώσουμε, είναι ακόμη πολύ νωρίς για να διατυπωθεί επαρκής επιστημονικός λόγος, θα συγκεφαλαιώσουμε στη συνέχεια όσα σχετικά δεδομένα προέκυψαν από την ως σήμερα έρευνα στις νησιωτικές συστάδες αφ' ενός μεν του Αργοσαρωνικού (όπου ήδη περατώθηκε η έρευνα και τα πορίσματα είναι σαφή), αφ' ετέρου δε των Κυκλάδων (όπου, με πρώτο σταθμό τη νήσο Άνδρο, συνεχίζεται τώρα η έρευνά μας).

* * *

Σχετικώς προς την περιοχή του Αργοσαρωνικού, απ' όπου εκκινήσαμε το εν λόγω εγχείρημα, μνημονεύουμε ότι από καιρού έχουμε ήδη εκπονήσει αναλυτικό περιγραφικό κατάλογο των αποκειμένων στην Ύδρα χειρογράφων μουσικών κωδίκων.¹¹⁴ Στον συγκεκριμένο κατάλογο περιγράφονται 48 συνολικά μουσικά χειρόγραφα που επεσημάνθησαν στο νησί, κυρίως στις βιβλιοθήκες των υδραϊκών Ι. Μονών Προφήτου Ηλιού, Αγίας Τριάδος, Παναγίας Φανερωμένης και Ζούρβας, αλλά και σε ορισμένες ιδιωτικές συλλογές. Στα υπόλοιπα νησιά του Αργοσαρωνικού δεν ενετοπίσθησαν μουσικά χειρόγραφα, εκτός ορισμένων σχετικών σπαραγμάτων σωζομένων στην Αίγινα, για τα οποία κάνουμε λόγο σε άλλη σειρά μελετών μας.¹¹⁵

Από τα θησαυρισμένα στην Ύδρα μουσικά χειρόγραφα τη βυζαντινομουσικολογική έρευνα ενδιαφέρουν μία ογκώδης Παπαδική των τελών του ιζ' αιώνας,¹¹⁶ δύο Στιχηράκια Γερμανού Νέων Πατρών της ίδιας περιόδου,¹¹⁷ όλα δυστυχώς έργα αδήλων κωδικογράφων, καθώς και ένα Αναστασιματάριον Παναγιώτου του νέου Χρυσάφη, ιδιόγραφο κάποιου Νεοφύτου ιεροδιακόνου κατά το α' ήμισυ του ιη' αιώνας.¹¹⁸ Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η περίπτωση ενός αγνώστου

ως σήμερα αυτογράφου Αποστόλου Κώνστα του Χίου, συγκεκριμένα μιάς Ανθολογίας του έτους 1804,¹¹⁹ αλλά και ενός ακόμη αυτογράφου του κωδικογράφου Μακαρίου Παλαιολόγου του Πατμίου, συμμείκτου κώδικος, της γνωστής κατηγορίας Αναστασιματάριον Παναγιώτου του νέου Χρυσάφη-Ανθολογία, χρονολογούμενου κατά το έτος 1767.¹²⁰ Να σημειωθεί ότι πρόκειται για τον τρίτο γνωστό κώδικα του εν λόγω Μακαρίου· από τα άλλα αυτόγραφα του ένας κώδικας (Ανθολογία, φυλασσομένη στην αγιορειτική Μονή του Αγίου Παντελεήμονος υπό τον αριθμό 958¹²¹) έχει γραφεί κατά το ίδιο έτος (1767), ενώ το τρίτο γνωστό σήμερα χειρόγραφο του ιδίου (Στιχηράριον Παναγιώτου του νέου Χρυσάφη και Ανθολογία, του έτους 1772) απόκειται στην πατρίδα του, στη βιβλιοθήκη της Ι. Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, υπό τον αριθμό 487.¹²²

Βεβαίως, η από την επισταμένη μελέτη των μουσικών κωδίκων της νήσου Ύδρας ουσιαστική προσφορά στην επιστήμη της βυζαντινής μουσικολογίας –πέρα από καθ' εαυτήν την αναλυτική περιγραφή 50 περίπου νέων μουσικών χειρογράφων– συνίσταται στη φανέρωση μιάς ήμισυ γνωστής επιτοπίου ψαλτικής παραδόσεως, αξιοθαύμαστου πράγματι εύρους, που γνωρίζεται μέσω της αξιόλογης μουσικής δραστηριότητος ορισμένων γηγενών Υδραίων, κωδικογράφων, μελουργών ή ψαλτών, ακαμάτων θεραπόντων της ευλογημένης ψαλτικής τέχνης. Σε άλλη ευκαιρία εκθέσαμε αναλυτικά τα προκύψαντα σχετικά δεδομένα.¹²³ Εδώ περιοριζόμαστε σε μια βραχεία αναφορά, για γενικότερη ενημέρωση των φιλομούσων αναγνωστών. Γνωστοποιούνται πλέον τα ονόματα των Υδραίων κωδικογράφων Αναγνώστη Πάνου Οικονόμου, Δημητρίου Μαρούκα, Μιχαήλ Κάλου, Γερασίμου μοναχού και Γεωργίου παπα-Ιωάννου Μάνου. Ειδικότερα η μορφή του τελευταίου είναι εξόχως ενδιαφέρουσα: σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρξε καθ' επάγγελμα κωδικογράφος, με πλούσιο μάλιστα αμητό, που αποτιμάται σήμερα σε είκοσι περίπου κώδικες της νέας μεθόδου, γραμμένους κατά το χρονικό διάστημα 1820-1850.¹²⁴ Ο πατέρας του, Ιωάννης ιερέυς, ήταν εφημέριος της πλέον περιωνύμου ενορίας της πόλεως της Ύδρας, της Υπαπαντής,¹²⁵ από πρόσωπα δε του συγγενικού περιβάλλοντός του –και όχι μόνον– ο Γεώργιος είχε κατά πάσαν πιθανότητα συγκροτήσει στο νησί ένα ιδιαίτερο κωδικογραφικό εργαστήριο για την αντιγραφή μουσικών χειρογράφων.¹²⁶ Παραλλήλως, ο εν λόγω Γεώργιος διακρίνεται και ως μελουργός, κοντά στους επίσης Υδραίους Δημήτριο τον εκ της νήσου Ύδρας, Αναστάσιο τον Ταπεινό και τον νεότερο Γεώργιο Χαλιορή.¹²⁷

Ως προς την περιοχή των Κυκλάδων, ειδικότερη αναφορά θα επιχειρήσουμε, προς το παρόν, στα σχετικά με τη νήσο Άνδρο ευρήματα της (εν όψει της ετοιμασίας του αναλυτικού καταλόγου των εκεί σωζομένων χειρογράφων μουσικών κωδίκων) διεξαχθείσης ήδη πρωτογενούς ερεύννης.¹²⁸ Σύμφωνα με τα ως σήμερα γνωστά στοιχεία, στην Άνδρο καταμετρώνται 70 χειρόγραφα της ψαλτικής τέχνης, αποκείμενα στις βιβλιοθήκες των ανδριακών Ι. Μονών Παναχράντου, Αγίου

Νικολάου και Αγίας, στην Καΐρειο Βιβλιοθήκη της Άνδρου, στις βιβλιοθήκες του Ελληνικού Σχολείου Κορθίου, στη δημοτική βιβλιοθήκη Άνδρου και σε ορισμένες ιδιωτικές συλλογές¹²⁹.

Αντιθέτως προς τα επισημανθέντα αξιομνημόνευτα υδραϊκά μουσικά χειρόγραφα, τα οποία είναι εν πολλοίς άγνωστα στη μουσικολογική έρευνα, τα αντίστοιχα της Άνδρου έχουν εν μέρει προσελκύσει το ενδιαφέρον των ειδικών μελετητών. Κοντολογίς, τους πλέον ενδιαφέροντες, εκ των αποκειμένων στην Άνδρο, μουσικούς κώδικες συνιστούν ο κατά το έτος 1699 αυτόγραφος κώδιξ (Αναστασιματάριον-Ανθολογία) Παύλου ιερέως του Σκοπελίτου, ένα Στιχηράριον γραμμένο κατά το 1703 από τον ιερομόναχο Νεκτάριο, το κατά το έτος 1740 ιδιόγραφο Στιχηράριον του Τριωδίου Χρυσάνθου ιερομονάχου του Κυπρίου, η ογκωδестаτή Παπαδική που κατά το έτος 1756 φιλοπόννησε ο Μυτιληναίος ιερομόναχος Νεκτάριος, το κατά το έτος 1769 αυτόγραφο Δαβίδ του Σκοπελίτου Στιχηράριον Γερμανού Νέων Πατρών, αλλά και δύο κώδικες της νέας μεθόδου, μια Ανθολογία αδήλου κωδικογράφου του έτους 1818 και ένα Αναστασιματάριον αυτόγραφο Προκοπίου Φιλαδελφείας του Κυπρίου.¹³⁰ Σ' αυτούς πρέπει, βεβαίως, να προστεθεί και ο υπ' αριθμόν 50 μουσικός κώδιξ της Ι. Μονής Παναχράντου, ο οποίος αποτελεί μάλλον ένα άγνωστο ως σήμερα αυτόγραφο του οττηρού κωδικογράφου Κοσμά Μακεδόνας του Ιβηρίτου.¹³¹

Σχετικώς προς τη γηγενή ψαλτική παράδοση, ο ερευνητής εντοπίζει κατ' αρχάς ικανό αριθμό Ανδρίων κτητόρων μουσικών κωδίκων [: Νείλος προηγούμενος ο εξ Άνδρου εκ Μονής Αγίας εκ χωρίο(υ) Πισκοπίο το επίκλη(ν) Παντελούς, Άνθιμος μοναχός ο εξ Άντρου εκ Μονής Αγίας ε(κ) χωρ(ίου) Λάμηρο, Νεόφυτος ιερομόναχος Παναχραντιώτης ο εξ Άνδρου, Γαβριήλ Πρωτοσύγκελλος ο εξ Άνδρου, Ευγένιος Παπαδόπουλος, προηγούμενος της εν Γαυρείω της Άνδρου Μονής της Αγίας, Μακάριος ιεροδιάκονος ο εξ Άνδρου, Γρηγόριος προηγούμενος του πίκλη(ν) Αθανασίου, Πέτρος Καΐρης],¹³² για άλλη ενδεχόμενη μουσική δραστηριότητα των οποίων ουδεμία πάντως μαρτυρία ενετοπίσθη προς το παρόν. Αξιομνημόνευτη είναι, επιπροσθέτως, η περίπτωση ενός γνωστού μελοργού του ιζ' αιώνας, του βατοπαιδηνού ιερομονάχου Αρσενίου, του λεγομένου «μικρού», κυρίως λόγω μιας άπαξ απαντώσης μαρτυρίας κάποιου αδήλου μαθητού του, σύμφωνα με την οποία ως πατρίδα του προσδιορίζεται «η Άνδρος νήσος».¹³³ Αναμφιβόλως όμως την πλέον ενδιαφέρουσα πτυχή της επιτοπίου μουσικής παραδόσεως στοιχειοθετεί η μορφή του λογίου κωδικογράφου «Διονυσίου Κροκοδείλου του εξ Άνδρου», όπως αυτομαρτυρείται· πέρα από τις ως σήμερα γνωστές ψαλτικές δραστηριότητές του (μαθητεία στην Κωνσταντινούπολη κοντά στον Γρηγόριο Πρωτοψάλτη, κωδικογραφία, θητεία Πρωτοψάλτου στην Άνδρο), περί των οποίων σημειώσαμε ήδη πρωτογενώς τα δέοντα,¹³⁴ αλλά και την όλη μουσική υπόστασή του, θέμα που αποτελεί αντικείμενο ειδικότερης ερεύνης

μας,¹³⁵ αξίζει εδώ να υπογραμμισθεί η περί τα γράμματα παράλληλη αγάπη του. Κατά τα σωζόμενα –και από την ως σήμερα τουλάχιστον έρευνα εντοπισθέντα– σχετικά στοιχεία, ο Διονύσιος, κατά το έτος 1829, σε σχετικά μεγάλη ηλικία (35 ετών) και αφού είχε ήδη ενδυθεί το ιεροδιακονικό σχήμα, εμφανίζεται να παρακολουθεί τα μαθήματα του σχολείου στοιχειώδους παιδείας της πόλεως της Άνδρου,¹³⁶ ενώ ένα έτος αργότερα μαρτυρείται ως εκπαιδευόμενος αλληλοδιδάσκαλος στο πρότυπο σχολείο της Αίγινης.¹³⁷ Σύμφωνα με τα υπάρχοντα χρονολογικά δεδομένα, στην Αίγινα μετεξεπαιδεύθη επί τρίμηνο (Ιούλιο-Αύγουστο-Σεπτέμβριο) του 1830.¹³⁸ μάλιστα, κατά τη διάρκεια αυτής της τριμήνης σπουδής του (ειδικότερα κατά Αύγουστο του 1830) οι συμπατριώτες του Άνδριοι ζητούν, με έγγραφό τους προς την Κυβέρνηση, τον διορισμό του Διονυσίου ως αλληλοδιδασκάλου στην Άνδρο: «... προστρέχομεν εις τήν Σ. ήμών Κυβέρνησιν, παρακαλοῦντες αὐτήν διὰ τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης, νὰ προμηθευθῆ καὶ διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν τέκνων ήμῶν εἰς ἀλληλοδι<δα>κτικὸς διδάσκαλος, καὶ εἰ δυνατόν νὰ σταλῆ ὁ συμπατριώτης ήμῶν Κ. Διονύσιος Κορκόδειλος, ὅστις αὐτόθι σπουδάζει...».¹³⁹ Ὄντως, ὅταν ὁ Διονύσιος ἐπεράτωσε ἐπιτυχῶς τὴ μετεκπαίδευσή του στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, κατὰ μῆνα Οκτώβριου τοῦ 1830¹⁴⁰, τυχὼν διπλώματος δευτέρου βαθμοῦ, ὁ «Πρόεδρος τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου Ἐπιτροπῆς, Διευθυντῆς καὶ Ἐφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ Ἐφορος τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου» (Ἀνδρέας Μουστοξύδης) σημείωνε σε σχετικὸ, πρὸς τὸν «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δ. Παιδείσεως Γραμματέα» (Νικόλαο Χρυσόγελο), ἐγγράφο του: «... μεταξὺ τῶν ὑποτρόφων μας [...] πέντε εὐρέθησαν ἄξιοι τῆς ἐπαγγελίας ταύτης, Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, Μιχαὴλ Παπαῖ Κυριάκου, Δ. Κορκόδειλος, Κ. Μενεΐδης καὶ Δημήτριος Σταματιάδης· οἱ πρῶτοι τέσσαρες ἐκλέχθησαν διδάσκαλοι τοῦ δευτέρου βαθμοῦ, ὁ δὲ τελευταῖος τοῦ τρίτου [...] ὅσον διὰ τὸν ἄνω εἰρημένον Διονύσιον Κορκόδειλον, ὅστις εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς καλυτέρους, αὐτὸς ζητεῖται ὁμοφώνως ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Ἴ Ανδρον καὶ ὁ Διοικητῆς αὐτῆς ζητεῖ διδασκάλους, ἀλλ' ἐγὼ τὸν ἀπεκρίθην ὅτι ἔπρεπε νὰ διευθυνθῆ εἰς τὴν ὑπερέτερον ἀρχὴν τῆς Γραμματείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν νὰ μᾶς καταβῶσι τὰ περὶ τούτου ἀναγκαῖα παραγγέλματα».¹⁴¹ Ὁ Διοικητῆς Ἴ Ανδρου φαίνεται ὅτι ἐκίνησε ταχύτατα τὴν υποδειχθεῖσα διαδικασία, δοθέντος ὅτι μετὰ μία εβδομάδα ὁ ἐπὶ τῆς Δ. Παιδείσεως Γραμματεὺς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἐφορο τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου, ἐντέλλεται: «Ὁ Διοικητῆς Ἴ Ανδρου ζητεῖ δύο Ἄλληλοδιδασκάλους διὰ τὰ Σχολεῖα τῆς Νήσου ἐκείνης· ἐμπορεῖτε νὰ στείλετε πρὸς τὸ παρὸν τὸν κύριον Διονύσιον Κορκόδειλον, ἕως νὰ προετοιμασθῶσι καὶ ἄλλοι εἰς τὸ Τυπικὸν Σχολεῖον».¹⁴² Κατὰ τοὺς υπολοίπους οκτῶ μῆνες ὁ Διονύσιος μνημονεύεται πρᾶγματι ὡς «διδάσκαλος τῆς κατὰ τὸ Κάτω Κάστρον, τμημα πρωτεύον τῆς Ἴ Ανδρου, ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς»,¹⁴³ ὅπου εὐσυνειδήτως ἐργάζεται με μεμαρτυρημένα λαμπρὰ ἀποτελέσματα.¹⁴⁴ Δυ-

στυχώς, όμως, την ομαλή διεξαγωγή του λειτουργήματός του παρακωλύουν ανακύνψαντα προβλήματα οικονομικής φύσεως· λεπτομέρειες της υποθέσεως διεκτραγωδεί ο ίδιος σε διασωθείσα σχετική επιστολή του:¹⁴⁵

Πρὸς τὴν Σ. Γραμματείαν τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως κ.τ.λ.

Διδαχθεὶς εἰς τὸ ἐν Αἰγίνῃ πρότυπον τὸ κατὰ τριμηνίαν παραδιδόμενον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μάθημα, καὶ ἐφοδιασθεὶς μὲ τὸ δίπλωμα τοῦ δευτέρου βαθμοῦ, ἔλαχον τὸν κληῖρον τοῦ νὰ διδάξω τοὺς παῖδας τῆς γῆς τῆς γεννήσεώς μου.

Εὐτυχῆς κατὰ τοῦτο καὶ εὐχάριστος διὰ τὸν μισθόν, ὅστις διωρίσθη εἰς τὸν βαθμόν μου φοίν. 100, παρ' ἐλπίδα εἰδοποιήθη παρὰ τοῦ Διοικητοῦ, ὅτι μόνον ἐξήκοντα φοίνικας θὰ λαμβάνω παρὰ τῆς Σ. Κυβερνήσεως.¹⁴⁶

Ἐν ᾧ ὀφείλω εὐγνωμοσύνην βαθεῖαν πρὸς τὴν Σ. Κυβέρνησιν διὰ ταύτην τὴν πρὸς τὴν πατρίδα μου εὐεργεσίαν τῆς, δὲν δύναμαι ὅμως νὰ μὴ παραπονεθῶ διὰ τὴν ἐλάττωσιν τοῦ διωρισμένου μισθοῦ καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς πληρωμῆς ἄχρι τοῦδε.

Σ. Γραμματεία! Βεβαιωθῆτε, ὅτι ὀκτώ μηνας ἤδη κοπιᾶζω χωρὶς νὰ λάβω οὐδ' ὀβολόν, ὅστις ἀπὸ μόνον τὸ ἔργον τοῦτο περιμένω τὸν πόρον τῆς ζωῆς μου, μηδὲν ἄλλο ἐπαγγελλόμενος.

Διὰ τοῦτο, ἀνηνέχθη καὶ προλαβόντως πρὸς τὴν Σ. Γραμματείαν καὶ ἤδη ἐπανειλημμένως παρακαλῶ εὐσεβάστως τὴν Σ. Γραμματείαν ταύτην νὰ εὐαρεστηθῇ νὰ πληροφορηθῇ, ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἔχει κανὲν ἄλλο ὄφελος ὁ διδάσκαλος, οὔτε κοινῶς, οὔτε ἰδίως, εἰμὴ τὸν μισθόν του, καὶ οὕτω ν' ἀποφασίση, εἰ δυνατόν, τοὺς 100 φοίνικας διὰ μισθόν μου καὶ νὰ μοὶ δίδονται ἐνταῦθα παρὰ τοῦ Διοικητοῦ, καθὼς δίδονται καὶ εἰς τὸν τῆς Μυκόνου παρὰ τοῦ ἐκεῖσε Διοικητοῦ.

Ἀναπαρακαλῶ τὴν Σ. Γραμματείαν διὰ τὴν ἐξόφλησιν τῶν δεδουλευμένων μισθῶν μου, διότι λιμοκτονῶ.

Καὶ μένω μὲ σέβας βαθύτατον

Ἐν Ἄνδρῳ τῇ 17 Ἰουνίου 1831

Εὐπειθέστατος καὶ ὑποκλινέστατος δοῦλος ὁ διδάσκαλος τῆς ἐν πόλει Δημοσίου ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς

Διονύσιος Κορκόδειλος.

Δεδομένων αυτών των δυσκολιών (αλλά και των κατ' εκείνη τη χρονική περίοδο ιστορικών συγκυριών: επισυμβάσα δολοφονία του Καποδίστρια και στα-

διακή μετ' αυτήν αποδιοργάνωση των πραγμάτων), ο Διονύσιος φαίνεται πως αναζήτησε στη συνέχεια άλλες βιοποριστικές διεξόδους· οι προς το παρόν εντοπισθείσες ενδείξεις τον φέρουν εργαζόμενο στην Άνδρο ως γραμματικό, είτε σε ιδιωτικό επίπεδο είτε κυρίως στο εν τω μεταξύ συσταθέν ορφανοτροφείο του Θεοφίλου Καΐρη,¹⁴⁷ όπου και άδραξε την ευκαιρία για να διευρύνει περαιτέρω τις γνώσεις του.¹⁴⁸ Εάν, τέλος, ληφθεί παραλλήλως υπ' όψιν και η μεταγενέστερη εκούσια αποβολή του ιεροδιακονικού σχήματος προκειμένου να νυμφευθεί στην Άνδρο,¹⁴⁹ η επομένη εικονολογία αποκτά εύλογα ερείσματα· η εν εξελίξει έρευνα γύρω από τη ζωή και το έργο Διονυσίου του Κροκοδείλου ίσως μας επιφυλάσσει αρκετές ακόμη εκπλήξεις...

* * *

Η προηγηθείσα πολύ σύντομη επισκόπηση των οπωσδήποτε ενδιαφερουσών μουσικολογικών μαρτυριών που προκύπτουν από τις συλλογές μουσικών χειρογράφων δύο μόνον ελληνικών νήσων επιτρέπει, νομίζουμε, τη συνειρμικώς αναδυομένη εικασία ότι πολύ περισσότερα ωφέλιμα ή και άγνωστα ακόμη στοιχεία θα προκύψουν από την αναλυτική καταλογογράφηση του συνόλου των μουσικών χειρογράφων της νησιωτικής Ελλάδος. Κάλιστα, ως εκ τούτου, προσήκει να καταστρέψουμε, στο σημείο αυτό, τον λόγο συνυπογράφοντας τις ακόλουθες παρατηρήσεις του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη: «Ο αρίφνητος, πράγματι, πλούτος των χειρογράφων του ελληνικού μουσικού πολιτισμού παρέμενε, μέχρι πριν δύο δεκαετίες, στην αχλύ της λήθης, σχεδόν ακατάγραφος κι όπωσδήποτε αναξιοποίητος [...] Η επιστήμη της βυζαντινής μουσικολογίας βράδυνε πολύ ν' αναπτυχθεί, αλλ' ευτυχώς, θαρρώ, όχι τόσο ώστε να την προφτάσει και να την εμποδίσει η νύκτα η ζοφερή και ασέληνη της απεμπολήσεως της μουσικής μας εκφράσεως και της παντελούς μουσικής αλλοτριώσεως μας. Κι έλειπε το κυριότατο για την ανάπτυξη της επιστήμης: η γνώση, δηλαδή, του πηγαίου υλικού. Το πλήρες περιεχόμενο αυτών των κωδίκων το αποκαλύπτει τώρα η αναλυτική καταλογογράφηση στους ειδικούς μουσικούς καταλόγους που εκπονούνται και δημοσιεύονται. Το έργο είναι μεγάλο και επίπονο, και άμποτε να ολοκληρωθεί και για τα επτά περίπου χιλιάδες χειρόγραφα βυζαντινής και μεταβυζαντινής μελοποιίας, που υπολογίζεται ότι σώζονται στον κόσμο».¹⁵⁰

Βραχυγραφίες

Βιβλιογράφοι

Λίνου Πολίτη και Μαρίας Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική καταγραφή», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΣΤ'* (1988-1992), Αθήνα 1994, σ. 313-645.

Γιακόβλεβιτς

Andrija Jakovljevic, *Catalogue of Byzantine Chant Manuscripts in the Monastic and Episcopal Libraries of Cyprus*, Nicosia 1990.

Γκέρτσμαν Α'

Ευγενίου Γκέρτσμαν, *Τα ελληνικά μουσικά χειρόγραφα της Πετρούπολεως. Κατάλογος*, τόμ. Α', Εθνική Βιβλιοθήκη Ρωσίας, Αγία Πετρούπολη 1996.

Γκέρτσμαν Β'

Ευγενίου Γκέρτσμαν, *Τα ελληνικά μουσικά χειρόγραφα της Πετρούπολεως. Κατάλογος*, τόμ. Β', Βιβλιοθήκη της Ρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών, Αρχείο της Ρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Ερμιτάζ, Αγία Πετρούπολη 1999.

Στάθης Α'

Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής – Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των Ιερών Μονών και Σκητών του Αγίου Όρους*, τόμ. Α', Αθήναι 1975.

Στάθης Β'

Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής – Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των Ιερών Μονών και Σκητών του Αγίου Όρους*, τόμ. Β', Αθήναι 1976.

Στάθης Γ'

Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής – Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των Ιερών Μονών και Σκητών του Αγίου Όρους*, τόμ. Γ', Αθήναι 1993.

Στάθης Δ'

Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής – Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των Ιερών Μονών και Σκητών του Αγίου Όρους*, τόμ. Δ' [ανέκδοτος, με την ευγενή παραχώρηση του συγγραφέα].

Χατζηγιακουμής Α'

Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμή, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τόμ. Α', Αθήνα 1975.

Χατζηγιακουμής Β'

Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμή, *Χειρόγραφα εκκλησιαστικής μουσικής 1453-1820. Συμβολή στην έρευνα του νέου ελληνισμού*, Αθήνα 1980. {Το κεφάλαιο «Σχεδιάσμα ιστορίας» του παρόντος βιβλίου κυκλοφορήθηκε πρόσφατα και αυτοτελώς [Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμή, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού μετά την άλωση (1453-1820). Σχεδιάσμα ιστορίας*, Αθήνα 1999].}

Σημειώσεις

¹ Είναι γνωστό, πανελληνίως και διεθνώς, το σχετικό με την καταλογογράφηση των χειρογράφων κωδίκων της ψαλτικής τέχνης έργο του Γρηγορίου Θ. Στάθη (εκτός των αναφερομένων στη συνέχεια σχετικών βιβλιογραφικών παραπομπών βλ. και την αναλυτική περιγραφή του καθόλου έργου του εξονομασθέντος καθηγητού στο πρόσφατο πόνημα του υποφαινομένου, «Εργογραφία Γρηγορίου Θ. Στάθη», στο «... τιμή προς τον διδάσκαλον...». *Εκφραση αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του*, Αθήναι 2001, σ. 99-201). Ειδικότερα, όσοι μαθητεύσαμε κοντά του διαπιστώσαμε ότι από την αρχή της επιστημονικής δραστηριότητός του εξέλαβε ως προσωπικό χρέος την ανατροπή όσων με αρνητική χροιά και δυσοίωνη προοπτική σημειώνονται στα προλεγόμενα της σπουδαίας μουσικής εκδόσεως *Πανδέκτη της ιεράς εκκλησιαστικής υμνωδίας του όλου ενιαυτού, εκδοθείσα υπό Ιωάννου λαμπαδαρίου και Στεφάνου Α' Δομεστίκου της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας*, τόμ. Α' [...], εν Κωνσταντινουπόλει [...] 1850, σ. δ', υποσημ. (α), σχετικώς προς την άγνοια της σημειογραφίας των προ του 1814 μουσικών χειρογράφων: «... νῦν δὲ κεῖνται φεῦ! ἄφωνα καὶ κωφὰ σημεῖα τεθαμμένα εἰς πολλὰς Μοναστηρίων βιβλιοθήκας, ὡς εἰς νεκρικοὺς λάρνακας, ἐφ' ὧν ματαίως περιπλανᾶται τὸ περιεργὸν ὄμμα τοῦ τὰ ἀρχαῖα καὶ πάτρια τεθηπότος ὑστεροχρόνου μουσικοῦ, καὶ περὶ ᾧ ὡς <εἰς> περικεκλεισμένον καὶ ἐσφραγισμένον θησαυρὸν καθέζεται σκυθρωπὴ καὶ θαθυμέριμος τοῦ καθ' ἡμᾶς πεφωτισμένον αἰῶνος ἢ φιλολογικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ σοφία, ἀμυδρὰς ὑποθάλλονσα ἐλπίδας, εἴπως δυνήσεται ἐξ αὐτῶν ἀνακαλύψαι τι πρὸς διασάφησιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς προσωδίας, καὶ τῶν πολυθρυλῆτων νόμων καὶ ῥυθμῶν τῆς καθ' Ἑλληνικῆς Μουσικῆς...». Πρόκειται ακριβῶς για το παράθεμα που ο ίδιος προτάσσει σε σχετική ομιλία του για τα εκ της καταλογογράφησης των μουσικών χειρογράφων προκύπτοντα οφέλη (βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Η καταλογογράφηση των χειρογράφων βυζαντινῆς μουσικῆς του Αγίου Όρους και τα εξ αυτής προκύπτοντα άμεσα οφέλη* [...], Αθήναι 1973, σ. 16), παράθεμα το οποίο περιγράφει αδρομερῶς τους στόχους της «μετά ασκητικῆς ὄντως ἐγκαρτερήσεως», κατὰ τὴ διατύπωση του μακαριστοῦ μητροπολίτου Κοζάνης κυροῦ Διονυσίου (στο ἴδιο, σ. 15), μεγαλεπήβολης επιστημονικῆς ἐργασίας για τὴν αναλυτικὴ καταλογογράφηση των μουσικῶν χειρογράφων του Αγίου Όρους. Ο ἴδιος, πάλι, ἐξομολογήθηκε χαρακτηριστικῶς: «Αἰ σκιαὶ τῶν μελουργῶν, τῶν ποιητῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν βιβλιογράφων, αἰ σκιαὶ ὄλου αὐτοῦ τοῦ ἀπολησμονημένου κόσμου τῶν θυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων, ποῦ ἐγέμιζαν τὰ ὄνειρά μου κατὰ τὰς μακρὰς νύκτας τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀλδιῶνος συνεκρότησαν χορείαν καὶ μὲ ἄφατα ψάλματα ἐτόνιζον τὴν πρόσκλησίν τους νὰ μεταβῶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, διὰ νὰ ἀνασύρω τὸν πέπλον τῆς λήθης ἀπ' αὐτῶν!» (στο ἴδιο, σ. 21-22). Από παρόμοια κίνητρα οιστρηλατεῖται και το ἐδῶ περιγραφόμενο προσωπικό μας ἐγχεῖρημα.

² Βλ. Στάθης Α', Στάθης Β', Στάθης Γ' και Στάθης Δ'.

³ Σημειωτέον ὅτι στην πρώτη του μορφή το κείμενο που ακολουθεῖ ἔχει ἤδη παρουσιασθεῖ ως ανακοίνωση στη μουσικολογικὴ ἡμερίδα «Η Ορθόδοξη Εκκλησία φορέας πολιτισμοῦ και παραδόσεως στο Αἰγαίο. Η ψαλτικὴ τέχνη ως φωνὴ “υδάτων πολλῶν”», που με τὴν οικονομικὴ χορηγία του Υπουργείου Αἰγαίου διοργάνωσε ἡ Ἱερά Μητρόπολη Σύρου, στην Ερμούπολη, κατὰ τὴν 30ῆ Σεπτεμβρίου του ἔτους 1999.

⁴ Βλ. Θωμά Κ. Αποστολοπούλου, *Ο Απόστολος Κώνστας ο Χίος και ἡ συμβολὴ του στη θεωρία τῆς μουσικῆς τέχνης*, Αθήνα 1997 (ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή· με τὴν ευγενὴ παραχώρηση του συγγραφέως).

⁵ Βλ. Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η ἀνθήση τῆς ψαλτικῆς τέχνης στην Κρήτη (1566-1669)*, Θεσσαλονίκη 2001 (ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή· με τὴν ευγενὴ παραχώρηση του συγγραφέως).

⁶ Πρωτογενεῖς σχετικῆς παρατηρήσεις βλ. ἐνδεικτικῶς στις ἐπόμενες μελέτες: Παναγιώτου Γριτσάνη, «Περὶ τῆς των Ἰονίων νήσων ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», στο *Εθνικὸν Ἡμερολόγιον του δισέκτου ἔτους 1868, ἐκδοθὲν ὑπὸ Μαρίνου Π. Βρετοῦ* [...], (ἔτος η'), σ. 325-336· Α. Παπαδημητρίου, «Πε-

ρί της εν Επτανήσω ιδιορρύθμου βυζαντινής μουσικής, της καλουμένης κρητικής», στο Anast. C. Orlandos (compte-rendu), *IIIème Congrès International des Etudes Byzantines (Athènes 1930)*, Αθήνα 1932, σ. 268-269. Πρβλ. και κατωτέρω, σημ. 12, 13, 14 και 83.

⁷ Βλ. κατωτέρω, σημ. 10 και 82.

⁸ Μια πρώτη εικόνα περί του συνθετικού και κωδικογραφικού έργου της συγκεκριμένης ψαλτικής μορφής των αρχών του ιζ' αιώνας σχηματίζει ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης ανατρέχοντας στις ακόλουθες πρωτογενείς πηγές: Στάθης Α', σ. 8, 64, 110, 112-115, 131, 138-140, 148, 182, 185-186, 188, 262, 275-276, 341, 370-371, 386, 393, 402, 408, 412-413, 417, 428, 486, 630· Στάθης Β', σ. 16, 30-31, 47-48, 174-176, 203, 225, 292-293, 357-358, 377, 595, 598, 631, 646, 669, 715, 740, 831· Στάθης Γ', σ. 18, 95, 129, 134-135, 316, 332-333, 381, 446, 516, 557, 560, 586, 636, 638-639, 644, 647-648, 663, 675, 694, 718-719, 724-725, 728, 832-833, 838-839, 885, 903· Χατζηγιακουμής Α', σ. 11, 41, 45-60, 68, 70, 78, 81, 313-314· Χατζηγιακουμής Β', σ. 31 (και σ. 85, υποσημ. 77-79), 122-123, 141-142, 179, 195-196 (και φωτογραφικά δείγματα 18-19)· Γιακόβλεβιτς, σ. 59, 61, 69-70, 72-73, 76· Γκέρτσμαν Α', σ. 623-624· Γκέρτσμαν Β', σ. 167, 215, 220, 221, 226, 238, 487· Βιβλιογράφοι, σ. 507.

⁹ Ομοίως, για τον εν λόγω κωδικογράφο (αλλά και μελωργό) του β' ημίσεος του ιζ' αιώνας βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 12, 16, 25, 52-53, 59, 66, 74-76, 79-82, 90-93, 383· Χατζηγιακουμής Β', σ. 38-39, 86, 88, 89-90 (υποσημ. 154-157), 122, 141-142, 198 (και φωτογραφικό δείγμα 43)· Γιακόβλεβιτς, σ. 76· Βιβλιογράφοι, σ. 617-618. Γενικώς για τη λεσβιακή μουσική παράδοση πρβλ. και Χατζηγιακουμής Α', σ. 10-12, 15, αλλά και κατωτέρω, τις σημ. 18-32. Χρήσιμο είναι ακόμη το άρθρο του Θωμά Αποστολοπούλου, «Τραγούδια θρησκευτικού περιεχομένου και βυζαντινή μουσική», στο Σωτήρη Χτούρη (επιμ.), *Μουσικά σταυροδρόμια στο Αιγαίο. Λέσβος (19ος-20ός αιώνας)*, Εξάντας, Αθήνα 2000, σ. 469-489.

¹⁰ Γενικώς για τη μουσική παράδοση της Κύπρου βλ. Θεοδώρου Παπαδοπούλου, «Η Κύπρος και η βυζαντινή μουσική παράδοση», *Κυπριακαί Σπουδαί ΜΕ'* (1981), σ. 335-345· Andrija Jakovljevic, «Cypriot Musicians and Copyists of Byzantine Musical Manuscripts in the 15th and 16th Centuries», *Δίπτυχα*, τόμ. Β', Αθήνα 1980-1981, σ. 72-77 [= Ανδρέα Jakovljevic, «Κύπριοι μελωδοί, υμνογράφοι και αντιγραφείς των βυζαντινών μουσικών χειρογράφων του ιε'-ιζ' αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου*, τόμ. XIII-XIV, 1 (1984-1987), Λευκωσία 1988, σ. 469-477]· του ιδίου, «Byzantine Melodoi-Hymnographers in Machairas Ms A.4», στο A. A. M. Bryer & G. S. Georghallides (επιμ.), «*The Sweet Land of Cyprus*». *Papers Given at the 25th Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham, March 1991)*, Λευκωσία 1993, σ. 381-391. Ειδικότερα περί συγκεκριμένων Κυπρίων εκπροσώπων της ψαλτικής τέχνης βλ. Oliver Strunk, «A Cypriote in Venice», στο *Natalicia Musicologica: Knud Jeppesen septuagenario collegis oblata*, Κοπεγχάγη 1962, σ. 101-113 [= του ιδίου, *Essays on Music in the Western World*, Νέα Υόρκη 1974, σ. 79-93]· Σόλωνος Χατζησολωμού, «Παρθένιος και Σίλβεστρος οι Κυκκώτες μουσικοί», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 1 (1990), σ. 95-104· του ιδίου, «Σωφρόνιος ο Κυκκώτης, ο λόγιος και μουσικός του 18ου αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 4 (1999), σ. 189-203 [πρβλ. του ιδίου, «Άσμα εις πλέξιμον στεφάνων Ματθαίου μοναχού», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 2 (1993), σ. 417-440· του ιδίου, «Δύο άγνωστοι ύμνοι του 18ου αιώνα προς τιμήν της Παναγίας του Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 3 (1996), σ. 415-451]· Παναγιώτη Α. Αγαπητού, «Ιερόνυμος Τραγωδιστής ο Κύπριος: ένας γραφέας και μουσικός της όψιμης Αναγέννησης», στο *Η Ελληνική Γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες*, Αθήνα 2000, σ. 283-300. [Η θεωρητική συγγραφή Ιερονύμου Τραγωδιστού του Κυπρίου έχει δημοσιευθεί κριτικώς από τον Bjarne Schartau, *Hieronimos Tragodistes. Über das Erfordernis von Schriftzeichen für die Music der Griechen (CSRМ III)*, Βιέννη 1990].

¹¹ Γενικώς για τη μουσική παράδοση της Κρήτης βλ. Σπυρ. Ν. Αβούρη, «Κρητική εκκλησιαστική μουσική», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 7 (1965), στ. 1030-1031· Γεωργίου Αμαργιανάκη, «Κρητική βυζαντινή και παραδοσιακή μουσική», στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμ. Β', Ηράκλειο Κρήτης 1988, σ. 319-332· Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, *Η παιδεία και η μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία*, Κρήτη 1990· του ιδίου, *Η μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία*, Αθήνα

1990 [ανάτυπο από τα *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 9-169]. Ειδικότερα περί συγκεκριμένων Κρητών εκπροσώπων της ψαλτικής τέχνης βλ. Milos M. Velimirovic, «Two Composers of Byzantine Music: John Vatatzes and John Laskaris», *Aspects of Medieval and Renaissance Music*, Αφιέρωμα στον Gustave Reese, Νέα Υόρκη 1966, σ. 818-831· Christos Bentas, «The Treatise on Music by John Laskaris», *SEC II* (1971), σ. 21-27· M. Manoussakas, «Recherches sur la vie de Jean Plousiadénos (Joseph de Méthone) (1429?-1500)», *Revue des Etudes Byzantines XVII* (1959), σ. 28-51· του ίδιου, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνας (Πρωτοπαπάδες και Πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Αθηνών* 15 (1961), σ. 149-233· του ίδιου, «Ανέκδοτοι σίχοι και νέος αυτόγραφος κώδιξ του Ιωάννου Πλουσιαδηνού», *Αθηνά* 68 (1965), σ. 49-72· Diane Touliatos, «Ioannes Plousiadenos: The Man, His Music, and His Musical Treatise», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), σ. 79-91· Κ. Δ. Μέριτζιου, «Χειρόγραφον εκ Χάνδακος Κρήτης του έτους 1624», *Κρητικά Χρονικά ΣΤ'* (1952), σ. 271-273· Θεοχάρη Ε. Δετοράκη, «Κρήτες μεταβυζαντινοί υμνογράφοι», *Αριάδνη. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης* 1 (1983), σ. 236-271· Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δεκάτου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990 [πρβλ. του ίδιου, «Φραγκίσκος Λιονταρίτης, Κρητικός μουσουργός του 16ου αιώνα», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 58 (1983), σ. 514-519· του ίδιου, «Μαρτυρίες για τον Κρητικό μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη και για τη μουσική στην Κρήτη τους δύο τελευταίους αιώνες της βενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 192-245]· Ειρήνης Βλαχάκη, «Ο μουσικός Κοσμάς Βαράνης μοναχός Αγκαραθίτης», στο *Άνθη Χαρίτων. Μελετήματα εόρτια συγγραφέντα υπό των υποτρόφων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας επί τη πεντακοσιετηρίδι από της ιδρύσεως της Ελληνορθοδόξου Κοινότητος Βενετίας, έτι δε επί τη τεσσαρακονταετηρίδι από της ενάρξεως της λειτουργίας του Ινστιτούτου, και τυπωθέντα μετά πολλής επιμελείας και διορθώσεως υπό Νικολάου Παναγιωτάκη*, Βενετία 1998, σ. 77-82. Πρβλ. και Κ. Ν. Σάθα, *Ιστορικόν δοκίμιον περί του θεάτρου και της μουσικής των βυζαντινών, ήτοι εισαγωγή εις το κρητικόν θέατρον*, Βενετία 1878 [= Αθήνα 1994]· Γεωργίου Ι. Χατζιδάκι, *Κρητική μουσική. Ιστορία, μουσικά συστήματα, τραγούδια και χοροί*, Αθήνα 1958. Για μία μουσικολογική συζήτηση, τέλος, σχετική με ορισμένα ιδιότυπα δείγματα τοπικής εκκλησιαστικής μουσικής πρβλ. και τα ακόλουθα μελετήματα: Michael Adamis, «An Example of Polyphony in Byzantine Music of the Late Middle Ages», στο *Report of the Eleventh Congress*, Κοπεγχάγη 1972, τόμ. Β', σ. 737-747 [= Μιχάλη Αδάμη, «Πολυφωνική εκκλησιαστική μουσική στο Βυζάντιο του ιε' αιώνα», *Μουσικολογία* 4 (1986), σ. 51-63]· Μάρκου Δραγούμη, «Η δυτικίζουσα εκκλησιαστική μουσική μας στην Κρήτη και τα Επτάνησα», *Λαογραφία* ΛΑ' (1976-1978), σ. 272-293· Dimitri Conomos, «Experimental Polyphony "According to the... Latins" in the Late Byzantine Psalmody», στο *Early Music History*, τόμ. Β', Cambridge 1982, σ. 1-16· Γρ. Θ. Στάθη, «“Διπλούν μέλος”. Μία παρουσίαση των περιπτώσεων “Λατινικής Μουσικής” στα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής», στο «... τιμή προς τον διδάσκαλον...». *Έκφραση αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη. Αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του*, ό.π., σ. 656-674· Ντιάνας Τουλιάτου-Μηλιότη, «Η πρακτική εκτέλεσης της βυζαντινής μουσικής», *Μουσικολογία* 15 (2002), σ. 129-137.

¹² Βλ. το υπό το ψευδώνυμο Φαίαξ υπογραφόμενο άρθρο, «Εκκλησιαστική μουσική εν Κερκύρα», *Φόρμιξ*, περ. Β', έτος Γ' (Ε'), τ. 11-12, Αθήνα 15-30 Σεπτεμβρίου 1907, σ. 6, καθώς και τη μελέτη του Γιάννη Αρβανίτη, «Η βυζαντινή εκκλησιαστική μουσική παράδοση στη μεταβυζαντινή Κέρκυρα», στο Γεωργ. Ν. Μοσχοπούλου (επιμ.), *Συμβολή στην ιστορία της επτανησιακής μουσικής. Τα Πρακτικά του συνεδρίου ιστορίας της επτανησιακής μουσικής (Αργοστόλι-Ληξούρι 14-18 Οκτωβρίου 1995)*, Αργοστόλι 2000, σ. 57-65.

¹³ Από τις παλαιότερες, ελάχιστονες πλην χρησιμότητες, βιβλιογραφικές αναφορές μνημονεύουμε εδώ ενδεικτικώς τις ακόλουθες μελέτες: Παναγιώτου Γριτζάνη, «Περί της εν Ζακύνθω τετραφώνου μουσικής, της κατά παράδοσιν καλουμένης κρητικής», *Ευαγγελικός Κήρυξ. Εκκλησιαστικόν περιοδι-*

κόν σύγγραμμα εκδιδόμενον κατά μήνα, έτος ΙΑ', τ. 11, εν Αθήναις, εν μηνί Νοεμβρίω 1867, σ. 502-508· Σπυριδωνος Δε Βιάζης, «Κρητική ψαλμωδία εν Ζακύνθω», *Πινακοθήκη Θ'* (1909-1910), σ. 24-25, 48-49, 76-77, 92-93· Διον. Παπαγιαννοπούλου, «Ζακυνθία εκκλησιαστική μουσική», *Ιόνιος Ανθολογία. Μηνιαίο ιστορικό, φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό*, έτος Γ', τ. 31-32-33, Οκτώβρ.-Νοέμβρ.-Δεκέμβρ. 1929, σ. 178-179· Σπύρου Ν. Αβούρη, «Ζακυνθινή εκκλησιαστική μουσική», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965)*, τόμ. Β', εν Αθήναις 1969, σ. 261-266. Από τα πλέον πρόσφατα μελετήματα βλ.: Μάρκου Φ. Δραγούμη, «Πρόσφατες έρευνες στη Ζάκυνθο για την εκκλησιαστική της μουσική», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τόμ. Β': «Αφιέρωμα στη μνήμη Λίνου Πολίτη», Κέρκυρα 1986, σ. 270-280· του ιδίου, «Παρατηρήσεις για την τροπική δομή των οκτώ αναστασίμων απολυτικών της Ζακύνθου σε αντιπαράβολή με τα αντίστοιχα νεοβυζαντινά μέλη», ανάπτυπο από το *Απόψεις. Περιοδική έκδοση του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Λειτουργών του Κολλεγίου Αθηνών*, Αθήνα, Δεκέμβριος 1989, σ. 177-190· του ιδίου, «Μία περίπτωση επιβίωσης βυζαντινών μελωδικών στοιχείων σ' ένα πασαλινό τροπάριο από τη Ζάκυνθο», στο C. Troelsgard (επιμ.), *Byzantine Chant. Tradition and Reform. Acts of a Meeting Held at the Danish Institute at Athens, 1993*, Monographs of the Danish Institute at Athens, τόμ. Β', Αθήνα [1997], σ. 87-95· του ιδίου, *Η μουσική παράδοση της Ζακυνθινής Εκκλησίας*, Αθήνα 2000, όπου συγκεντρώνεται και η λοιπή σχετική βιβλιογραφία.

¹⁴ Ειδικώς περί της κεφαλληνιακής εκκλησιαστικής μουσικής παραδόσεως υπάρχει πληθώρα αποσπασματικών, ειδικότερων και γενικότερων, μελετημάτων, από την τελευταία εικοσαετία του ιθ' αιώ-
νος και εφ' εξής ως σήμερα. Οι κυριότερες βιβλιογραφικές αναφορές καταγράφονται, αίφνης, από τον Δημήτριο Σωτ. Λουκάτο, στο υπό την επιμέλειά του δημοσιευθέν (με φροντίδα Κ. Π. Φωκά-Κοσμετά-
του και χορηγία Ευαγγέλου Α. Μπασιά) πόνημα, *Κεφαλληνιακή εκκλησιαστική μουσική (Ανθολόγιον)*, Αθήναι 1963, σ. 537-539 [πρβλ. και του ιδίου, «Συμπλήρωμα στο “Ανθολόγιο Κεφαλληνιακής εκκλη-
σιαστικής μουσικής” (1963). “Θρηνώ και οδύρομαι” (Υμνογραφικό μοιρολόγι με αισιόδοξη κεφαλλη-
νιακή μελοποίηση)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), σ. 275-282]. Ο ίδιος παρέχει, επίσης, χρησιμό-
τατες σχετικές πληροφορίες στο βιβλίο του, *Κεφαλονίτικη λατρεία*, Αθήναι 1946, *passim*. Σημαντική
είναι, ακόμη, η εργασία του πρωτοπρεσβυτέρου Ιωάννου Μεσολωρά, «Η ψαλτική παράδοση της Κε-
φαλλονιάς», *Παράδοση. Περιοδική έκδοση για την Ορθοδοξία και τη Ρωμοσύνη*, Β' περίοδος, τόμ. Δ',
τ. 1-4 (13-16), Αθήνα, Ιαν.-Δεκ. 1995, σ. 67-84, η οποία επαναλαμβάνεται, με ορισμένες προσθήκες, στο
φυλλάδιο «Ενθετικές κατατοπιστικές πληροφορίες για τους φίλους του δίσκου μας. Εκκλησιαστικοί
ύμνοι» του διπλού δίσκου βινυλίου *Κεφαλονίτικη μουσική παράδοση. Κεφαλονίτικη εκκλησιαστική
μουσική. Επιμέλεια: Πρωτοπρεσβύτερος Ιωάν. Μεσολωράς. Αριέττες - Λαϊκά τραγούδια - Τραγούδια
Κεφαλονιτών συνθετών. Επιμέλεια-διεύθυνση-ενορχήστρωση: Διονύσης Αποστολάτος* [έκδοση του
Κεφαλληνιακού Συλλόγου «Η Λειβαθώ», με τη συμπαράσταση του Υπουργείου Πολιτισμού, Ιούλιος
1992], όπου, βεβαίως, καταχωρίζονται και χαρακτηριστικοί κεφαλληνιακοί εκκλησιαστικοί ύμνοι.
Από τις υφιστάμενες λοιπές σχετικές μελέτες μνημονεύουμε ενδεικτικώς μόνον τις ακόλουθες: Γερα-
σίμου Χ. Μοσχοπούλου, «Η εν Κεφαλληνία εκκλησιαστική μουσική», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνε-
δρίου...*, ό.π., σ. 299-303 [πρβλ. στο ίδιο, σ. 304-310, και τη μελέτη του Σπύρου Γ. Μοτσενίγου, «Η βυ-
ζαντινή προέλευσις της επτανησιακής μουσικής»]. Μάρκου Φ. Δραγούμη, «Συμπεράσματα από μια
έρευνα για την εκκλησιαστική μουσική της Κεφαλονιάς», ανάπτυπο από τα *Κεφαλληνιακά Χρονικά* VI
(1992-1994), «Αφιέρωμα στον καθηγητή Δημήτριο Σωτ. Λουκάτο», Αργοστόλι 1994, σ. 265-277. Πρό-
σφατα κυκλοφόρησε και ο ήδη ανωτέρω μνημονευθείς τόμος των Πρακτικών του συνεδρίου ιστορίας
της επτανησιακής μουσικής, *Συμβολή στην ιστορία της επτανησιακής μουσικής*, από τον οποίο επιση-
μαίνουμε ειδικότερα τις ακόλουθες μελέτες: Νικολάου Μπούκα, «Χαράλαμπος Μοσχόπουλος. Ο
μαΐστωρ της κεφαλληνιακής μουσικής» (σ. 83-95)· Γιώργου Ε. Ραυτοπούλου, «Η επτανησιακή αρμονι-
κή μουσική» (σ. 95-117)· Πρωτ. Ιωάννου Μεσολωρά, «Κεφαλληνιακή εκκλησιαστική μουσική» (σ. 187-
199), όπου και περαιτέρω σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

¹⁵ Βλ. Γεωργίου Κ. Αγγελινάρα, «Η ψαλτική παράδοση της Σάμου», *Σαμιακή Επιθεώρηση. Περιο-
δική έκδοση σαμιακών γραμμάτων*, τόμ. Θ', τ. 33-34, Αθήνα, Ιανουάριος 1987, σ. 46-49 [πρβλ. και του

ιδίου, «Ψαλτική παράδοση της νήσου (sc. Σάμου)», στο (αφιερωμένο στη Σάμο) ένθετο *Επτά Ημέρες* της εφημερίδος *Η Καθημερινή*, Κυριακή 9 Αυγούστου 1998, σ. 25· του ιδίου, «Ανθεί στη Σάμο η ψαλτική παράδοση. Πολλοί οι άξιοι μουσικοδιδάσκαλοι στο νησί», *Η Καθημερινή*, έτος 67ο, αριθ. 20184, Αθήνα, Κυριακή 23-Δευτέρα 24 Φεβρουαρίου 1986, σ. 13 / αριθ. 20185, Αθήνα, Τρίτη 25 Φεβρουαρίου 1986, σ. 6 και 7· του ιδίου, «Ο Μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος, βαθύς γνώστης της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής», *Σαμιακή Επιθεώρηση. Περιοδική έκδοση της Αδελφότητας Σαμίων Αθηνών*, τόμ. ΙΒ', τ. 43, Αθήνα, Μάιος 1996, σ. 44-49 [πρβλ. και του ιδίου, «Ο Σάμου και Ικαρίας Ειρηναίος», ανάπτυπο από τις *Σαμιακές Μελέτες*, τόμ. Γ' (1997-1998), σ. 515-523, Αθήνα 1999]. Ηχογραφήσεις του μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου εκδόθηκαν πρόσφατα στον ψηφιακό δίσκο του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Και ανυμνήσωμεν. Εκκλησιαστικοί ύμνοι ηχογραφημένοι το 1930 από την Μέλω Μερλιέ* [ΕΔΩ, Ε-06 (2000)], μέλη υπ' αριθμ. 1-4, 8, 10, 12, 14-15, 17-19.

¹⁶ Βλ. *Μελωδήματα Σκιαθου τονισθέντα μετά πάσης δυνατής ακριβείας υπό Οικονόμου Γεωργίου Α. Ρήγα, αρχιερατικού επιτρόπου Σκιαθου*, εν Αθήναις 1958. Πολλά των καταγεγραφομένων στην εν λόγω έκδοση μελωδημάτων συμπεριελήφθησαν πρόσφατα στον ψηφιακό δίσκο *Στη σκιά του Αθω. Μελωδήματα των «κολλυβάδων» από την Σκιάθο του Παπαδιαμάντη. Βυζαντινός χορός «Αγιοπολίτης». Διευθύνει ο Ιωάννης Αρβανίτης* [ΑΕΜ 019 (2001)]· στο συνοδευτικό του δίσκου φυλλάδιο, πέρα των εν γένει χρησίμων μουσικολογικών σχολίων που επιχειρεί ο Ιωάννης Αρβανίτης επί των ψαλλομένων μελών, βλ. και στις σ. 7-12 το κείμενο του Αγγέλου Γ. Μαντά, «Η παράδοση των κολλυβάδων». Ειδικότερα περί της «μουσικής υποστάσεως» των Σκιαθιτών Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη και των επιγόνων τους, βλ. κυρίως τα ακόλουθα μελετήματα (όπου επισημαίνεται και η λοιπή σχετική βιβλιογραφία): Βαγγέλη Σκουβαρά, «Το μνημογραφικό έργο του Αλεξ. Παπαδιαμάντη και του Αλεξ. Μωραϊτίδη, με ανέκδοτα φιλολογικά και μουσικά κείμενα», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών Ζ'* (1960), σ. 162-272· του ιδίου, «Ανέκδοτα Κολλυβάδικα συνθέματα του Διονυσίου Επιφανιάδη και του Γεωργίου Α. Ρήγα», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών Ι'* (1963), σ. 61-103· Χρήστου Β. Χειμών, «Τρία ανέκδοτα χειρόγραφα βιβλία του Γεωργίου Α. Ρήγα και κάποιες σκέψεις για τα κατάλοιπά του», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών ΚΕ'* (1983), σ. 346-349· Λυκούργου Αγγελουπούλου, «Υμνογραφήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη», στο *Η αδιάπτωτη μαγεία. Παπαδιαμάντης 1991 - Ένα αφιέρωμα [...]*, Αθήνα 1992, σ. 143-156· Αγγέλου Καλογεροπούλου, *Ο θρόνος του δέρατος. Η μουσική στον Παπαδιαμάντη*, [Αθήνα 1993]· του ιδίου, «Η μουσική στον Παπαδιαμάντη. Το “μυρολόγι της φώκιας” ως μάθημα αργό», *Φιλολογική. Τριμηνιαία περιοδική έκδοση ενημέρωσης και προβληματισμού ΠΕΦ*, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος [2001], έτος 19, τ. 75, σ. 15-16· Αγγέλου Γ. Μαντά, «Ο “αυτοδίδακτος” και “ιδιόρρυθμος” ψάλτης Αλ. Παπαδιαμάντης», ανάπτυπο από το περιοδικό *Νέα Εστία*, τ. 1603 (15 Απριλίου 1994), σ. 589-597· του ιδίου, «Ο Παπαδιαμάντης και η εκκλησιαστική μουσική», *Αναλόγιον. Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων και Κοζάνης*, τ. 2, άνοιξη 2002, σ. 39-49. Πρβλ. Ανέστη Γ. Κεσελοπούλου, *Η λειτουργική Παράδοση στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, Θεσσαλονίκη 1994· του ιδίου, «Στο αναλόγιο της εκκλησίας και στην κονίστρα της ζωής. Μαρτυρίες για τον Παπαδιαμάντη», *Αναλόγιον. Τριμηνιαία έκδοση Ιεράς Μητροπόλεως Σερβίων και Κοζάνης*, τ. 2, ό.π., σ. 29-38· Αρχιμ. Δοσιθέου, «Τελετουργική διάσταση της ψαλτικής τέχνης· περί τυπικής ευταξίας», στο Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη (επιμ.), *Θεωρία και πράξη της ψαλτικής τέχνης. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Ψαλτικής Τέχνης* (Αθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα 2001, σ. 185-198. Σημειωτέον, τέλος, ότι στη μουσικολογική ημερίδα κατά την οποία παρουσιάστηκε πρωτογενώς και η παρούσα μελέτη (βλ. ανωτέρω, υποσημ. 3) σχετική ανακοίνωση (υπό τον τίτλο «Η ψαλτική παράδοση της Σκοπέλου και της Σκιάθου», που, βεβαίως, παραμένει ακόμη ανέκδοτη) εξεφώνησε ο Κωνσταντίνος Χ. Καραγκούνης.

¹⁷ Για μια πρώτη προσέγγιση της μορφής και του έργου των εδώ κατονομαζομένων μουσικωτών ανδρών, θα παραπέμπουμε ενδεικτικώς εφ' εξής σε γνωστούς κυρίως καταλόγους μουσικών χειρογράφων [επιπροσθέτως δε, προκειμένου περί γραφέων κωδίκων, και στη σχετική εργασία των Λίνου Πολίτη και Μαρίας Πολίτη (Βιβλιογράφοι)], παραλείποντας (ή επισημαίνοντας με φειδώ) την τυχόν υφισταμένη παράλληλη περί αυτών βιβλιογραφία· συνοπτικώς, μόνον, αναγράφουμε την ιδιό-

τητα και (για όσες περιπτώσεις εξακριβώνεται ασφαλώς) την εποχή δράσεως εκάστου. [Στον ακόλουθο πρωτογενή κατάλογο δεν συμπεριελήφθησαν η Κρήτη και η Κύπρος –περί των οποίων βλ. αίφνης την επισημαινομένη αλλού (σημ. 5, 11 και 10, 82 αντιστοιχώς) βιβλιογραφία– καθώς επίσης η Ύδρα και η Άνδρος, περί των οποίων ο λόγος εξειδικεύεται κατωτέρω.] Ας διευκρινισθεί, τέλος, ότι η ακόλουθη αναφορά βασίζεται, όπως είναι πρόδηλο, στην επιλεγμένη, αποκλειστικώς μουσικολογική, βιβλιογραφία που επισημαίνεται στις βραχυγραφίες του παρόντος μελετήματος· θεωρήσαμε ότι επί του παρόντος παρέλκει η συμπερίληψη των από τη σχετική έρευνα και σε άλλες μη μουσικές πηγές προκνηφάντων πορισμάτων, τα οποία θα διεύρυναν υπερβολικώς την παρούσα αναφορά. Αρκεί να μνημονευθεί ότι –και μόνον βάσει της χρησιμοποιηθείσης μελέτης των Λίνου και Μαρίας Πολίτη (Βιβλιογράφοι)– ο παρών κατάλογος εμπλουτίζεται, ως προς τους νησιώτες γραφείς μουσικών κωδικών, από τους εξής **Λεσβίους** [σ. 411: Δανιήλ ιερομόναχος εκ Μανταμάδου (ιη' αι.), σ. 598: Παρθένιος ιερομόναχος Γεωργιάδης εκ Λέσβου (ιθ' αι.)], **Χίους** [σ. 390: Γεώργιος Δροσινός ο Χίος (ιη' αι.), σ. 418: Δημήτριος Μυρίσης εκ Χίου (ιη' αι.) και Δημήτριος Παπαδόπουλος ο Χίος (ιθ' αι.), σ. 489: Ιωαννίκιος ιερομόναχος μουσικός ο Χίος (ιη' αι.), σ. 527: Κωνσταντίνος αναγνώστης εκ Χίου (ιζ' αι.), σ. 577: Νικηφόρος ιερομόναχος Σιναΐτης ο Χίος (ιη' αι.), σ. 602: Παρθένιος ιερομόναχος ο Χίος (ιη' αι.), σ. 625: Στεφανής ψάλτης εκ Χίου (ιζ' αι.)] και **Σαμίους** [σ. 396: Γεώργιος Σαμιώτης (ιη' αι.), σ. 427: Διονύσιος ιερομόναχος εκ Σάμου (ιθ' αι.), σ. 524: Κωνσταντίνος Θεοφανίδης ο Σάμιος (ιζ' αι.)] κωδικογράφους, καθώς και από τους ακόλουθους ομοτέχνους αυτών [σ. 567: Νεκτάριο ιερομόναχο Συμιακό (ιη' αι.), σ. 376: Γαβριήλ μοναχό Σκυριανό (ιζ' αι.), σ. 601: Παρθένιο Μηλαίο (ιη' αι.) και σ. 373: Γαβριήλ Βατιμπέλα εκ Πάρου (ιη' αι.)].

¹⁸ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 73, 94 (υποσημ. 227), 155-156, 201, 203 [φωτογραφικό δείγμα 63 και παράρτημα, δείγμα 13.1-3]· Βιβλιογράφοι, σ. 352.

¹⁹ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 209.

²⁰ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 51, 97 (υποσημ. 284)· Βιβλιογράφοι, σ. 402.

²¹ Περί του Γεωργίου Λεσβίου ετοιμάζουμε από καιρού ειδική μονογραφία· βλ. τις σχετικές προδρομικές μνείες στα ακόλουθα ημέτερα μελετήματα: Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, *Η ψαλτική τέχνη στην Αίγινα. 1. Ευάγγελος Χ. Μαρίνης (1890-1977)*, Αθήνα 1995, σ. 11-14 (κυρίως υποσημ. 3-4 και 6-7)· του ιδίου, «Σχολή ψαλτικής στην Αίγινα και ιερατική σχολή στον Πόρο επί Καποδίστρια. Πρωτογενείς παρατηρήσεις με αφορμή ένα “πανηγυρικό”», *Η Αιγιναία. Περιοδική πολιτιστική έκδοση*, τ. 1, Αίγινα, Ιανουάριος-Ιούνιος 2000, σ. 99-102 (κυρίως υποσημ. 6 και 8), όπου συγκεντρώνεται και η βασική περί του θέματος βιβλιογραφία [να προστεθεί τώρα εδώ και η μελέτη του Αντωνίου Ι. Κωνσταντινίδη, «Ο Κωνσταντίνος Βυζάντιος Πρωτοψάλτης και η αντιμετώπιση του ζητήματος της τετραφωνίας και του Λεσβίου συστήματος», ανάπτυπο από το περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τ. 788, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 477-491].

²² Μελουργός-Εξηγητής (τέλη ιζ'-αρχές ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 186· Στάθης Β', σ. 30, 32· Στάθης Γ', σ. 296, 638· Χατζηγιακουμής Β', σ. 164, 220 (και φωτογραφικό δείγμα 74).

²³ Μελουργός (ο ίδιος πιθανόν και κωδικογράφος) (τέλη ιζ'-αρχές ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 38, 39, 65, 119, 131, 241, 254, 276-277, 284, 364, 434, 464, 474, 489, 521, 591· Στάθης Β', σ. 49, 81, 111, 276, 279, 318, 325, 379, 435, 715-716, 722, 730· Στάθης Γ', σ. 26, 59, 61, 232, 583, 890, 892, 898· Γκέρτσμαν Α', σ. 595· Γκέρτσμαν Β', σ. 233, 239, 257, 260, 457· πρβλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 293· Χατζηγιακουμής Β', 41, 92 (υποσημ. 182-183)· Βιβλιογράφοι, σ. 421.

²⁴ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 169-170· Χατζηγιακουμής Β', σ. 210· Βιβλιογράφοι, σ. 457.

²⁵ Μελουργός (με επισημανθείσες αυτόγραφες καταγραφές) (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 354· Χατζηγιακουμής Α', σ. 47, 51-52, 305.

²⁶ Μελουργός. Βλ. Στάθης Α', σ. 432.

²⁷ Μελουργός (με επισημανθείσες αυτόγραφες καταγραφές) (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 265, 300, 498, 566· Στάθης Γ', σ. 425-426· Χατζηγιακουμής Α', σ. 137-139, 330.

²⁸ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 212· Βιβλιογράφοι, σ. 528.

²⁹ Μελουργός-Εξηγητής (ο ίδιος πιθανόν και κωδικογράφος) (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 131, 140, 186, 275-277, 386, 412, 520-521· Στάθης Β', σ. 30-33, 49, 317, 354, 434-435, 715. Στάθης Γ', σ. 659-660. Πρβλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 144-146· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 95 (υποσημ. 236), 204-206· Βιβλιογράφοι, σ. 566.

³⁰ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 218· Βιβλιογράφοι, σ. 571-572. Ο ίδιος μάλλον και μελουργός· βλ. Στάθης Β', σ. 230.

³¹ Μελουργός-Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 103-108, 414· Στάθης Γ', σ. 35· Χατζηγιακουμής Α', σ. 16, 151-155· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45-46, 50-51, 97 (υποσημ. 281-282), 167, 174-175, 207-211 (και φωτογραφικό δείγμα 88)· Γκέρτσμαν Α', σ. 372-373· Βιβλιογράφοι, σ. 617.

³² Κωδικογράφος-Μελουργός-Εξηγητής (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 120, 126, 337, 431-432, 448, 458, 478, 506, 583-584, 634-635, 646, 676-677· Στάθης Β', σ. 263, 457, 497, 605, 664, 678, 746, 785, 810· Στάθης Γ', σ. 77, 157, 185, 263-264, 427, 470, 475, 508.

³³ Μελουργός. Βλ. Στάθης Β', σ. 587· Γκέρτσμαν Β', σ. 93-95, 108, 434.

³⁴ Μελουργός-Εξηγητής (πιθανόν και κωδικογράφος) (τέλη ιη'-αρχές ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 339, 342-344, 400· Στάθης Γ', σ. 34, 51-56.

³⁵ Μελουργός (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 343.

³⁶ Βλ. σχετικώς τις σημ. 4 και 91. Να σημειωθεί επιπροσθέτως ότι το γνωστό θεωρητικό σύγγραμμα του Αποστόλου εξεδόθη πανομοιότυπως από τον Χαράλαμπο Καρακατσάνη, *Βυζαντινή Ποταμής, τόμος Α', Θεωρητικόν Αποστόλου Κώνστα του Χίου, κώδιξ 1867 του 1820 ΕΒΕ*, Αθήναι 1995.

³⁷ Μελουργός. Βλ. Γιακόβλεβιτς, σ. 80· Γκέρτσμαν Β', σ. 95.

³⁸ Βλ. ομοίως τη σημ. 92.

³⁹ Μελουργός-Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 99-101, 196-197, 199-201, 405, 410, 413-414, 680· Στάθης Β', σ. 111, 199· Στάθης Γ', σ. 64-65, 103-121, 126, 132, 135-137, 140-145, 715· Χατζηγιακουμής Α', σ. 296-297· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 95 (υποσημ. 239)· Βιβλιογράφοι, σ. 444.

⁴⁰ Μελουργός (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 339, 601· Χατζηγιακουμής Α', σ. 299· Γιακόβλεβιτς, σ. 16, 46.

⁴¹ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 209.

⁴² Μελουργός. Βλ. Στάθης Α', σ. 148· Γιακόβλεβιτς, σ. 47.

⁴³ Μελουργός. Βλ. Στάθης Β', σ. 587· Στάθης Γ', σ. 107, 778, 783· Γιακόβλεβιτς, σ. 79-80· Γκέρτσμαν Β', σ. 93-95, 103, 105, 108, 490.

⁴⁴ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 507-508· Χατζηγιακουμής Β', σ. 212· Βιβλιογράφοι, σ. 545.

⁴⁵ Μελουργός-Εξηγητής-Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 434, 465· Στάθης Β', σ. 590-594· Στάθης Γ', σ. 321-323, 340-342· Χατζηγιακουμής Β', σ. 205.

⁴⁶ Μελουργός-Εξηγητής-Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 69-70, 75-76, 81, 144, 149, 151· Στάθης Β', σ. 91· Χατζηγιακουμής Β', σ. 54, 100 (323-325), 214-217· Γιακόβλεβιτς, σ. 47· Βιβλιογράφοι, σ. 575. Πρβλ. και Grigorios Stathis, «Neumated Arabic, Gypsy's, and Other Songs by Nikeforos Kantouniaries», στο ανυποτιτλούμενο τευχίδιο *Filharmonia Pomorska - Musica Antiqua Europae Orientalis, Dissertationes ad musicae historiam et theoriam spectantes, Folia Musica*, τόμ. 1, τ. 2, Bydgoszcz 1983 [= Γρ. Θ. Στάθης, «Σημειογραφημένα αραβικά, τσιγγάνικα και άλλα τραγούδια απ' τον Νικηφόρο Καντονιάρη», στο «... τιμή προς τον διδάσκαλον...». *Έκφραση αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθης. Αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του*, ό.π., σ. 613-629].

⁴⁷ Βλ. Στάθης Α', σ. 149.

⁴⁸ Μελουργός. Βλ. Στάθης Α', σ. 188· Στάθης Β', σ. 587· Στάθης Γ', σ. 521, 584, 778, 783· Γιακόβλεβιτς, σ. 79-80· Γκέρτσμαν Β', σ. 93-95, 103, 108, 513. [Ο ίδιος, μάλλον, φέρεται και ως Πρωτοψάλτης Χίου· βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 361· Γκέρτσμαν Α', σ. 649.]

⁴⁹ Μελουργός. Βλ. Στάθης Γ', σ. 321.

- ⁵⁰ Μελουργός (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 575-576· Στάθης Γ', σ. 191.
- ⁵¹ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 325-330· Χατζηγιακουμής Β', σ. 206· Βιβλιογράφοι, σ. 459.
- ⁵² Ποιητής. Βλ. Στάθης Β', σ. 576.
- ⁵³ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 243-244, 249-251, 282, 322-325.
- ⁵⁴ Μελουργός. Βλ. Στάθης Α', σ. 53, 146, 151· Στάθης Β', σ. 516· Στάθης Γ', σ. 144, 352, 763· Γιακόβλεβιτς, σ. 5.
- ⁵⁵ Μελουργός (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 39, 41, 119, 131, 141, 148, 174, 182, 186, 212, 240, 242, 256, 262, 275-276, 278, 363-364, 370, 386-387, 413-414, 444, 464, 474, 486, 489, 514, 520-521, 540, 590-591, 597, 690· Στάθης Β', σ. 30, 48, 81, 111, 225, 276, 288, 317-318, 327-328, 354, 377-378, 409, 415, 434-435, 443-444, 506, 590, 593-594, 646, 655, 669, 715, 722, 729· Στάθης Γ', σ. 57-58, 60-61, 73-74, 135-136, 230, 247, 255, 258, 295, 316, 414, 451, 551, 574, 583-584, 891-893, 903· Χατζηγιακουμής Α', σ. 302· Χατζηγιακουμής Β', σ. 41, 93 (υποσημ. 193)· Γιακόβλεβιτς, σ. 72, 76· Γκέρτσμαν Α', σ. 386, 600· Γκέρτσμαν Β', σ. 157-158, 190, 199, 211, 236, 259, 463-464.
- ⁵⁶ Μελουργός. Βλ. Στάθης Β', σ. 245.
- ⁵⁷ Μελουργός. Βλ. Στάθης Γ', σ. 815.
- ⁵⁸ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 218· Βιβλιογράφοι, σ. 403.
- ⁵⁹ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 636-637· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 73, 88, 94 (υποσημ. 226), 165-166, 204-205, 208 (φωτογραφικό δείγμα 76 και παράρτημα, δείγμα 14)· Βιβλιογράφοι, σ. 406.
- ⁶⁰ Μελουργός-Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 100, 131, 199, 275, 277, 414, 489, 521, 653-654· Στάθης Β', σ. 81-82, 111, 317, 327, 378, 657, 715· Στάθης Γ', σ. 74, 136, 583· Χατζηγιακουμής Α', σ. 134, 295· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 95 (υποσημ. 231), 157, 202-204, 206 (και φωτογραφικό δείγμα 65)· Βιβλιογράφοι, σ. 435.
- ⁶¹ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 357-358, 361, 365· Στάθης Γ', σ. 731-736· Χατζηγιακουμής Β', σ. 45, 94 (υποσημ. 224), 161, 166-167, 201-202, 204-205 (και φωτογραφικό δείγμα 70)· Γκέρτσμαν Β', σ. 165-166· Βιβλιογράφοι, σ. 457.
- ⁶² Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 209· Βιβλιογράφοι, σ. 499.
- ⁶³ Μελουργός (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 424· Στάθης Γ', σ. 668.
- ⁶⁴ Μελουργός-Κωδικογράφος (τέλη ιζ'-αρχές ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 131, 262, 363, 486, 540· Στάθης Β', σ. 30, 48, 111, 225, 288, 317, 377, 631, 729· Στάθης Γ', σ. 74, 247, 296, 551, 574, 903· Χατζηγιακουμής Α', σ. 99, 363-364· Χατζηγιακουμής Β', σ. 38, 40, 89 (υποσημ. 146), 91 (υποσημ. 174-177), 149, 153, 199 (και φωτογραφικό δείγμα 54)· Γιακόβλεβιτς, σ. 76· Γκέρτσμαν Α', σ. 230· Γκέρτσμαν Β', σ. 233, 238, 359, 521· Βιβλιογράφοι, σ. 604.
- ⁶⁵ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 497-499.
- ⁶⁶ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 203· Βιβλιογράφοι, σ. 348
- ⁶⁷ Μελουργός-Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 14, 165-166, 277 (και πίνακα XVIII)· Βιβλιογράφοι, σ. 389.
- ⁶⁸ Μελουργός. Βλ. Στάθης Α', σ. 97· Στάθης Β', σ. 414.
- ⁶⁹ Μελουργός. Βλ. Στάθης Β', σ. 576.
- ⁷⁰ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 24-26.
- ⁷¹ Μελουργός-Κωδικογράφος (τέλη ιζ'-αρχές ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 272, 274, 277, 519· Στάθης Β', σ. 317-318, 354, 722· Στάθης Γ', σ. 97· Χατζηγιακουμής Α', σ. 268· Χατζηγιακουμής Β', σ. 39-40, 90-91 (υποσημ. 164-166), 140, 144, 151-152, 197, 199 (και φωτογραφικό δείγμα 57)· Γκέρτσμαν Α', σ. 578· Γκέρτσμαν Β', σ. 157-158, 440· Βιβλιογράφοι, σ. 367. Βλ. και Ανθίμου Αλεξούδη, «Περιγραφή αρχαίου χειρογράφου κώδικος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως* ΚΒ' (1902), σ. 260-261.
- ⁷² Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 202-203· Βιβλιογράφοι, σ. 335-336. Πρβλ. και Αθανασίου Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων*, Αθήνα 1968, σ. 61.
- ⁷³ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 286-291· Χατζηγιακουμής Β', σ. 208· Βιβλιογράφοι, σ. 538. Πρβλ. και κατωτέρω, σημ. 119-121.

⁷⁴ Μελουργός-Κωδικογράφος (ιζ' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 525-539· Στάθης Β', σ. 647-649· Βιβλιογράφοι, σ. 396.

⁷⁵ Μελουργός-Εξηγητής-Κωδικογράφος-Θεωρητικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Στάθης Α', σ. 75, 96-97, 99-101, 159, 190, 193, 196, 198-200, 203, 234-235, 258, 285, 448, 451, 457, 473-475, 485, 598· Στάθης Β', σ. 81-83, 296, 379-380, 393, 400, 434-436, 556, 674· Στάθης Γ', σ. 61, 80, 137-138, 264, 891-892· Χατζηγιακουμής Α', σ. 147-148, 338-339· Χατζηγιακουμής Β', σ. 44, 94 (υποσημ. 215-220), 100 (υποσημ. 332), 205· Γκέρτσμαν Α', σ. 473-478· Γκέρτσμαν Β', σ. 28, 140, 299-304, 488, 501· Βιβλιογράφοι, σ. 516. Σημειώτεον ότι τα περί της θεωρητικής συγγραφής του Κυρίλλου βιβλιογραφικά και άλλα δεδομένα εξετέθησαν πρόσφατα από τον γράφοντα στην υπ' αριθμ. 1 υποσημείωση της μελέτης «“Ακριβεία κατ' ερώτησιν και απόκρισιν των τόνων της παπαδικής τέχνης”. “Θεολογική” ανάγνωση της ομωνύμου μεταβυζαντινής θεωρητικής συγγραφής», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΔ'* (υπό έκδοση).

⁷⁶ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 201-202· Βιβλιογράφοι, σ. 455. Πρβλ. και Διονυσίου Χ. Καλαμάκη, «Σημειώματα Κυκλαδικών αντιγραφών και βιβλιοφίλων σε αγιορειτικούς κώδικες», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών ΙΔ'* (1991-1993), Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Μέρος Α' [και ανάτυπο· Αθήνα 1993], σ. 225.

⁷⁷ Κωδικογράφος (ιη' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 201.

⁷⁸ Μελουργός (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 858-859.

⁷⁹ Μελουργός (πιθανόν και κωδικογράφος) (ιθ' αι.). Βλ. Στάθης Β', σ. 571-572.

⁸⁰ Κωδικογράφος (ιθ' αι.). Βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 201-202· Χατζηγιακουμής Β', σ. 214· Βιβλιογράφοι, σ. 555.

⁸¹ Βλ. πρωτοπρεσβυτέρου Αντωνίου Γ. Βάλβη, *Η εκκλησιαστική μουσική και ο φωτισμένος δάσκαλος Αντώνιος Σιγάλας ο Θηραίος*, Άγιον Όρος 2001. Πρβλ. και τη γνωστή μουσική έκδοση του ίδιου: *Σύλλογή εθνικών ασμάτων, περιέχουσα τετρακόσια άσματα, τονισθέντα υπό του εκ Θήρας μουσικοδιδασκάλου Αντωνίου Ν. Σιγάλα, εκδομένη συνδρομή της Βουλής της Ελλάδος και άλλων φιλομούσων, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφείως, 1880.*

⁸² Βλ. Κ. Δ. Ιωαννίδη, «Τα εν Κύπρω σωζόμενα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής», *Κυπριακαί Σπουδαί Λ'* (1966), σ. 199-230 [: συνοπτική περιγραφή 113 χφφ]· του ίδιου, «Τα εν Κύπρω σωζόμενα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής. Συμπλήρωμα καταλόγου χειρογράφων Αρχιεπισκοπής Κύπρου», *Κυπριακαί Σπουδαί ΛΑ'* (1967), σ. 207-253 [: συνοπτική περιγραφή 16 χφφ]· Andrija Jakovljevic, *Catalogue of Byzantine Chant Manuscripts in the Monastic and Episcopal Libraries of Cyprus*, Λευκωσία 1990 [: περιγραφή 64 χφφ]. Βλ. και Χατζηγιακουμής Β', σ. 153-154, 163-164, 182, 199-200, 202, 204-206, 209, 212-213, 216-218 [: περιγραφή 3 και συνοπτική αναγραφή 15 χφφ]. Πρβλ. Costas D. Ioannides, «Musical Manuscript No. 39 in the Archiepiscopal Library of Cyprus», στο Αθανασίου Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969)*, τόμ. Β', Μεσαιωνικόν Τμήμα, Λευκωσία 1972, σ. 59-71· Σόλωνος Ι. Χατζησολωμού, «Ο υπ' αρ. 39 βυζαντινός μουσικός κώδικας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, σε σχέση με το λεγόμενο “Theta Notation”», στο Θεοδώρου Παπαδοπούλου - Βενεδίκτου Εγγλεζάκη (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, τόμ. Β', Μεσαιωνικόν Τμήμα, Λευκωσία 1986, σ. 499-510· του ίδιου, «Το τροπάρι της Κασσιανής (9ος αι.) στην αρχική του μουσική σύνθεση, κατά τον υπ' αρ. 99 βυζαντινό μουσικό κώδικα της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου (13ος αι.)», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου XIII-XIV (1984-1987)*, Λευκωσία 1988, σ. 479-493· του ίδιου, «Σύντομες μορφές κοντακίων στον υπ' αρ. 19 βυζαντινό μουσικό κώδικα της Ιεράς Μονής Αγίου Νεοφύτου (έτος 1749), ως μέσον ερμηνείας και κατανόησης του μεσαιωνικού βυζαντινού άσματος», στο Αθανασίου Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996)*, τόμ. Β', Μεσαιωνικό Τμήμα, Λευκωσία 2001, σ. 309-332· Χαραλάμπους Παπαδοπούλου, «Βυζαντινομουσικολογικά σημειώσεις εκ της βιβλιοθήκης της μονής Κύκκου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 1 (1990)*, σ. 143-150.

⁸³ Βλ. Διονυσίου Δημ. Παπαγιαννοπούλου, *Κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτζάνη*, Αθήνα 1937 [: συνοπτική περιγραφή 49 χφφ]· Μιχαήλ Γ. Αδάμη, «Κατάλογος των χειρογράφων της βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτζάνη, αποκειμένης νυν εν τη Ιερά Μητροπόλει Ζακύνθου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* ΛΕ' (1966-1967), σ. 313-365 [: περιγραφή 44 χφφ]. Πρβλ. και Χατζηγιακουμής Β', σ. 150-151, 169-170, 172-173, 176-177, 181-182, 185, 199, 203, 207-209, 212, 215, 217 [: περιγραφή 7 και συνοπτική αναγραφή 12 χφφ].

⁸⁴ Βλ. Χατζηγιακουμής Α', σ. 25-66, 68-69, 71-76, 79-82, 90-105, 109-122, 124-131, 136-139, 140-148, 149-150, 155-165, 166-174, 176-186, 194-196, 196-201, 206-207, 224-225, 226-229, 231-233, 237-238, 240, 241-244 [: περιγραφή 75 χφφ]· και Χατζηγιακουμής Β', σ. 113, 114-115, 118-120, 122-123, 128, 195-198, 203, 211, 214, 218 [: περιγραφή 6 και συνοπτική αναγραφή 12 χφφ].

⁸⁵ Πρβλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 200, 204-205, 213, 215-216 [: συνοπτική αναγραφή 6 χφφ].

⁸⁶ Βλ. Μ. Γ. Βαρβούνη, *Μουσικά χειρόγραφα Ι. Ν. Αγ. Νικολάου Σάμου*, Αθήνα 1989 [: περιγραφή και σχολιασμός 2 χφφ]. Πρβλ. και Χατζηγιακουμής Β', σ. 217 [: συνοπτική αναγραφή 1 χφφ].

⁸⁷ Βλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 134-136, 175-176, 178, 196, 199, 200-203, 206, 208-210, 213, 216 [: περιγραφή 3 και συνοπτική αναγραφή 13 χφφ].

⁸⁸ Βλ. Νικήτα Χαβιαρά - Βασιλείου Μελιδώνη, «Κατάλογος μουσικών χειρογράφων ευρισκομένων εν Σύμη», *Φόρμιγξ*, περ. Β', έτος Ε' (Ζ'), τ. 9-10, Αθήναι 15-31 Αυγούστου 1909, σ. 7 / τ. 11-12, Αθήναι 15-30 Σεπτεμβρίου 1909, σ. 4 / τ. 13-14, Αθήναι 15-31 Οκτωβρίου 1909, σ. 8 / τ. 17-18, Αθήναι 15-31 Δεκεμβρίου 1909, σ. 7-8 [: περιγραφή 4 χφφ (η περιγραφή του τετάρτου ημιτελής)].

⁸⁹ Βλ. Γρηγορίου Γ. Αναστασίου, «Τα δύο μουσικά χειρόγραφα της μονής Γαλατάκη», *Παρνασσός* ΜΒ' (2000), σ. 237-248 (και ανάτυπον, Αθήνα 2000) [: περιγραφή 2 χφφ].

⁹⁰ Βλ. Ι. Δ. Τζέτζη, «Τα μουσικά χειρόγραφα της εν Άνδρω μονής Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας», *Παρνασσός* ΙΒ' (1888), σ. 134-149 [: αναφορά σε 4 χφφ· το άρθρο ημιτελής]. Πρβλ. και Χατζηγιακουμής Β', σ. 199-200, 204, 206, 208, 217 [: συνοπτική αναγραφή 6 χφφ].

⁹¹ Πρόσφατα ο Θωμάς Αποστολόπουλος, *Ο Απόστολος Κώνστας ο Χίος...*, ό.π., σ. 20-46, παρουσίασε, σχολιασμένους κατά κατηγορίες και περιεχόμενο, 106 αυτογράφους κώδικες του Αποστόλου Κώνστα, επισημαίνοντας αρμοδίως και την προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία. Για το θέμα πρβλ. γενικώς και την παλαιότερη βασική μελέτη του Γρ. Θ. Στάθη, *Η εξήγησις της παλαιάς βυζαντινής σημειογραφίας και έκδοσις ανωνύμου συγγραφής του κώδικος Ξηροποτάμου 357 ως και επιλογής της Μουσικής Τέχνης του Αποστόλου Κώνστα Χίου εκ του κώδικος Δοχειαρίου 389*, Αθήνα 1978 (passim).

⁹² Βλ. σχετικώς: Μέλπωσ Ο. Μερλιέ, «Ένα μουσικό χειρόγραφο του Δημητρίου Λώτου, φίλου του Κοραή», *Ελληνικά* ΣΤ' (1933), σ. 37-512· Νίκου Α. Βέη, «Και όγδοον γνωστόν μουσικόν χειρόγραφο του Δημητρίου Λώτου του Χίου, Πρωτοψάλτου Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* ΣΤ' (1955), σ. 302-320· Ρ. Enepekides, «Un nouveau manuscrit de musique ecclésiastique, autographe de Démétrios Lotos, ami intime de Coray», *Ελληνικά* ΙΣΤ' (1958-1959), σ. 118· Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, «Άγνωστος μουσικός κώδιξ του Πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημ. Λώτου», στο *Εις μνήμην Κ. Αμάντου (1874-1960)*, Αθήναι 1960, σ. 272-279· Πηνελόπης Γρ. Στάθη, «Ο φίλος του Κοραή Δημήτριος Λώτος και τα μουσικά χειρόγρατά του», *Ο Ερασιστής* Ι' (1972-1973), σ. 157-190 (και ανάτυπον, Αθήνα 1973) [: παρουσίαση 13 συνολικώς αυτογράφων Δημητρίου του Λώτου].

⁹³ Το θέμα μάς απασχολεί ειδικότερα σε άλλη εργασία μας (υπό τον τίτλο «Κατάλογοι αμιγώς μουσικών χειρογράφων κωδίκων· συμβολή στη βιβλιογραφία της βυζαντινής μουσικολογίας»), η οποία συντόμως πρόκειται να παραδοθεί στη δημοσιότητα.

⁹⁴ Βλ. Χρ. Παντελίδου, «Κατάλογος των κωδίκων της μονής Κύκκου», *Νέος Ελληνομνήμων* Ι' (1913), σ. 201-208 [: 5 μουσικά χφφ]· Κώστα Π. Κύρρη, «Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* VII (1973-1975), Λευκωσία 1975, σ. 305-415 [: 12 μουσικά χφφ]. Πρβλ. και Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Γ' (1981-1983), Αθήνα 1985, σ. 24-27, 50-65 [: 57 μουσικά χφφ]· Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Δελτίο του Ιστορικού*

και *Παλαιογραφικού Αρχείου Δ'* (1984-1987), Αθήνα 1988, σ. 218-219 [: 2 μουσικά χφφ]. Διευκρινίζουμε εδώ ότι η εφ' εξής μνεία των γενικών καταλόγων χειρογράφων είναι εντελώς πρωτογενής, προσαρμοσμένη στις ανάγκες της παρούσης γενικής αναφοράς· πλήρης και εξαντλητική αναφορά θα επιχειρηθεί –συν Θεώ– κατά την ειδικότερη, ανά νησιωτική περιοχή, διαπραγματεύση του θέματος. Επί του παρόντος, οι ενδιαφερόμενοι αναγνώστες παραπέμπονται στα οικεία λήμματα της σπουδαίας θησαυριστικής εργασίας του Marcel Richard, *Repertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits Grecs (troisième édition entièrement refondue par Jean-Marie Olivier)*, Brepols-Turnhout 1995.

⁹⁵ Βλ. Θεοχάρους Ε. Δετοράκη, «Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων των βιβλιοθηκών της πόλεως Ηρακλείου Κρήτης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΜΓ'* (1977-1978), σ. 188-229 [: 1 μουσικό χφφ].

⁹⁶ Βλ. Νίκου Α. Βέη, «Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων κωδίκων της εν Ζακύνθω Φωσκολιανής βιβλιοθήκης», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος Η'* (1922), σ. 566-576, και Θ' (1926), σ. 46-65 [: 5 μουσικά χφφ].

⁹⁷ Βλ. Αγαμέμνος Τσελίκα, «Τα παλαιότερα ελληνικά χειρόγραφα της Κοργιαλενίου βιβλιοθήκης στο Αργοστόλι», *Κεφαλληνιακά Χρονικά 1* (1976), σ. 207-223 [: 6 μουσικά χφφ].

⁹⁸ Βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Μαυρογορδάτειος βιβλιοθήκη, ήτοι γενικός περιγραφικός κατάλογος των εν ταις ανά την Ανατολήν βιβλιοθήκαις ευρισκομένων ελληνικών χειρογράφων [...]*, τόμ. Α', εν Κωνσταντινουπόλει 1884 [: 62 μουσικά χφφ και 4 ευαγγελιστάρια με εκφωνητική σημειογραφία].

⁹⁹ Βλ. Στεφάνου Δ. Καββάδα, *Η εν Χίω βιβλιοθήκη Κοραή. (Ιστορία, Κατάλογος χειρογράφων)*, Αθήνα 1933 [: 34 μουσικά χφφ]· Αγαμέμνος Τσελίκα, «Τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης της Χίου "Ο Κοραής"», *Χιακά Χρονικά ΙΔ'* (1982), σ. 41-70 / *ΙΕ'* (1983), σ. 55-83 / *ΙΣΤ'* (1984), σ. 73-106 (και αυτοτελώς· Αθήνα 1984) [: 30 μουσικά χφφ]. Πρβλ. και Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Β' (1978-1980), Αθήνα 1981, σ. 18-19, 34-36 [: 3 μουσικά χφφ].

¹⁰⁰ Βλ. Ιωάννου Ε. Αναστασίου, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ι. Μητροπόλεως Σάμου*, Θεσσαλονίκη 1973 [: 18 μουσικά χφφ]. Πρβλ. και Λίνου Πολίτη, *Συνοπτική αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 82-84 [: 1 μουσικό χφφ]· Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου, Δ'* (1984-1987), ό.π., σ. 14-17, 110-210 [: 8 μουσικά χφφ].

¹⁰¹ Βλ. Ιωάννου Σακκελιώνος, *Πατμιακή βιβλιοθήκη, ήτοι αναγραφή των εν τη βιβλιοθήκη της κατά την νήσον Πάτμον γεραράς και βασιλικής μονής του Αγίου Αποστόλου και Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχών [...]*, Αθήναι 1890 [: 55 μουσικά χφφ (και περί τα δέκα ευαγγελιστάρια με εκφωνητική σημειογραφία)]· Αθανασίου Κομίνη, *Πατμιακή βιβλιοθήκη, ήτοι νέος κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, τόμ. Α', Κώδικες 1-101, Αθήναι 1988 [: 2 μουσικά χφφ και 17 ευαγγελιστάρια με εκφωνητική σημειογραφία]. Πρβλ. του ιδίου, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακών κωδίκων*, ό.π. [: 12 μουσικά χφφ και 2 ευαγγελιστάρια με εκφωνητική σημειογραφία]· του ιδίου, «Τα Ειρημολόγια της Πάτμου», στο *Οικοδομή και Μαρτυρία. Έκφρασις αγάπης και τιμής εις τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Σεργίων και Κοζάνης Κύριον Διονύσιον*, τόμ. Β', Κοζάνη 1991, σ. 191-216 [και ανάπτυπον, Κοζάνη 1991]· Δημητρίου Καλλιμάχου, «Πατμιακής βιβλιοθήκης συμπλήρωμα. Άγνωστοι κώδικες», *Εκκλησιαστικός Φάρος Γ'* (1912), σ. 246-267, 309-334, 388-404 / *ΙΑ'* (1913), σ. 148-160, 244-253 / *ΙΒ'* (1913), σ. 385-398, 525-541 / *ΙΓ'* (1914), σ. 256-272 / *ΙΔ'* (1915), σ. 68-80 / *ΙΕ'* (1916), σ. 357-375 / *ΙΣΤ'* (1917), σ. 98-108, 145-161, 466-484 / *ΙΖ'* (1918), σ. 117-128, 214-233 [: 9 μουσικά χφφ].

¹⁰² Βλ. Αγαμέμνος Τσελίκα, «Τα χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου, Ζ'* (1993-1996), Αθήνα 1997, σ. 197-378 [: 2 μουσικά χφφ (βλ. σ. 217-218, 336-337)].

¹⁰³ Βλ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Γ' (1981-1983), ό.π., σ. 16, 39-40 [: 5 μουσικά χφφ].

¹⁰⁴ Βλ. Λίνου Πολίτη, *Συνοπτική αναγραφή...*, ό.π., σ. 80-82 [: 2 μουσικά χφφ].

¹⁰⁵ Βλ. Λίνου Πολίτη - Ηλία Κόλλια, «Κατάλογος χειρογράφων Παναγίας Λίνδου», *Ελληνικά* 24 (1971), σ. 33-53 [: 2 μουσικά χφφ]. Πρβλ. και Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Β' (1978-1980), ό.π., σ. 22-23, 40-45 [: 4 μουσικά χφφ].

¹⁰⁶ Βλ. Σπυριδωνος Π. Λάμπρου, «Κατάλογος των εν τη κατά την Άνδρον Μονή της Αγίας κωδίκων», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός Β'* (1898), σ. 136-232· και αυτοτελώς, Αθήναι 1898 [: 14 μουσικά χφφ]· του ιδίου, «Κατάλογοι κωδίκων εν ταις Μοναίς της νήσου Άνδρου Αγίω Νικολάω και Παναχράντω και εν τη βιβλιοθήκη του Ελληνικού Σχολείου Κορθίου», *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός Γ'* (1899), σ. 92-138· και αυτοτελώς, Αθήναι 1899 [: 19 μουσικά χφφ]. Την πλήρη απαρίθμηση και τον αρμόδιο σχολιασμό των υφισταμένων καταλόγων ανδιακών χειρογράφων κωδίκων βλ. ειδικότερα στο ημέτερο πόνημα «Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης. (Με αφορμή τα αποκείμενα στην Άνδρο μουσικά χειρόγραφα)», *Προβλήματα και προοπτικές της ελληνικής μουσικής. Πρακτικά συμποσίου ελληνικής μουσικής. Αρχαία-Βυζαντινή-Παραδοσιακή-Νεώτερη. Άνδρος, 28-29 Αυγούστου 1999*, [Αθήνα 2000], σ. 78-80 [και ανάπτυπο, με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση, Αθήνα 2000, σ. 31-33] (υποσημ. 8-9).

¹⁰⁷ Βλ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Α', Αθήνα 1978, σ. 19-20, 30-31 [: 6 μουσικά χφφ].

108. Στο ίδιο, σ. 19-20, 31-32 [: 3 μουσικά χφφ].

109. Βλ. Νικολάου Α. Λιβαδάρα, «Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων της εν Πάρω Ιεράς Μονής της Ζωοδόχου Πηγής "Λογγοβάρδας"», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος ΙΔ'* (1960), σ. 371-392 [: 1 μουσικό χφ]. Πρβλ. και Αγαμέμνονος Τσελίκα, «Δραστηριότητα των ετών 1993-1996. (Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων. 10. Πάρος, Μονή Ζωοδόχου Πηγής Λογγοβάρδας)», στο Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Ζ' (1993-1996), ό.π., σ. 13-14 [: επισημάνση 47 μουσικών χφφ].

¹¹⁰ Βλ. Αντωνίου Μηλιαράκη, «Αμοργός. Προσθήκη ΣΤ'. Κατάλογος των χειρογράφων της Μονής», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος Α'* (1883), σ. 647-650 [: 4 μουσικά χφφ]· Λίνου Πολίτη, *Συνοπτική αναγραφή...*, ό.π., σ. 71-79 [: 4 μουσικά χφφ].

¹¹¹ Βλ. Ευθυμίου Κ. Λίτσα, «Συνοπτικός κατάλογος χειρογράφων μονής Προφήτου Ηλιού Θήρας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών ΙΒ'* (1995), «Μνημόσυνον Στυλιανού Γ. Κορρέ», σ. 373-384 [: 16 μουσικά χφφ και 1 ευαγγελιστάριο με εκφωνητική σημειογραφία].

¹¹² Βλ. Αντωνίου, Μητροπολίτου πρώην Ηλείας, «Κατάλογος χειρογράφων και εντύπων της εν Σκιάθω Ι. Μονής Ευαγγελισμού της Θεοτόκου», *Θεολογία ΛΒ'* (1961), σ. 531-544 [= 231-244], 389-409, 608-630, και ΛΓ' (1962), σ. 248-261, 503-519 [: 1 μουσικό χφ].

113. Βλ. Λίνου Πολίτη, *Συνοπτική αναγραφή...*, ό.π., σ. 89-93 [: 1 μουσικό χφ]· Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Β' (1978-1980), ό.π., σ. 21, 37-38 [: 8 μουσικά χφφ]· Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο. Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων και αρχείων*, Γ' (1981-1983), ό.π., σ. 14-15, 37-38 [: 3 μουσικά χφφ].

¹¹⁴ Βλ. Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκη, *Τα εν Ύδρα μουσικά χειρόγραφα· ήτοι κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής και μεταβυζαντινής μουσικής, των αποκειμένων εν τη ιερά μονή Προφήτου Ηλιού Ύδρας. Μετά παραρτήματος, ένθα κατάλογος των εν ταις ιεραίς μοναίς Αγίας Τριάδος και Παναγίας («Φανερωμένης» και «Ζούρβας»), ως και εν ιδιωτικαίς τισι συλλογαίς αποκειμένων μουσικών κωδίκων, υπό κυκλοφορίαν.*

¹¹⁵ Βλ Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκη, *Η ψαλτική τέχνη στην Αίγινα...*, ό.π., κυρίως σ. 37-48.

¹¹⁶ Κώδιξ Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλιού Ύδρας 597. [Είναι εννόητο ότι εδώ θα περιοριστούμε σε ψιλή μόνον μνεία των επισημαινομένων κωδίκων· η αναλυτική περιγραφή αλλά και ο αρμόδιος σχολιασμός αυτών καταχωρίζονται στην προμνημονευθείσα ημετέρα εργασία.]

¹¹⁷ Κώδιξ Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλιού Ύδρας 603 και κώδιξ Ιερού Ναού Παναγίας Ύδρας (άνευ ταξινομικού αριθμού).

¹¹⁸ Κώδιξ Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλίου Ύδρας 634.

¹¹⁹ Κώδικες Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλίου Ύδρας 618 και 619.

¹²⁰ Κώδιξ Ιεράς Μονής Προφήτου Ηλίου Ύδρας 628.

¹²¹ Βλ. Στάθης Β', σ. 286-291.

¹²² Βλ. Ιωάννου Σακκελίωνος, *Πατμιακή βιβλιοθήκη...*, ό.π., σ. 214· Αθανασίου Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακών κωδίκων*, ό.π., σ. 71-72 και πίνακα 158. Πρβλ. Χατζηγιακουμής Β', σ. 208.

¹²³ Βλ. Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Η ψαλτική παράδοση της νήσου Ύδρας. Α'. Υδραίοι κωδικογράφοι, μελωργοί και ψάλτες», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών ΛΒ'* (1998-2000), σ. 179-196 (και ανάτυπο, Αθήνα 2000).

¹²⁴ Βλ. σχετικώς στο ίδιο, σ. 183-186.

¹²⁵ Βλ. την πληροφορία στην «απογραφή των κατοίκων της Ύδρας γενομένη κατ' ενορίας τη 20 Ιουνίου 1828», την οποία δημοσίευσε ο Αντώνιος Λιγνός, *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τόμ. ΙΔ' (1828), Πειραιάς 1930, σ. 152.

¹²⁶ Βλ. Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Η ψαλτική παράδοση της νήσου Ύδρας...», ό.π., σ. 186-187, όπου περί της ταυτότητος ενός μέλους του εν λόγω εργαστηρίου, του Αντωνίου Μπερικέτη παπα-Ιωάννου Μάνου, γραφέως του αγιορειτικού κώδικος Γρηγορίου 16 (ενός από τους πέντε περίπου κώδικες, που με εμφανέστατη ομοιότητα γραφής προς εκείνους του Μάνου αποτελούν τη γνωστή σήμερα παραγωγή του συγκεκριμένου υδραϊκού κωδικογραφικού εργαστηρίου). Σημειωτέον, επιπροσθέτως, ότι ο προειρημένος Γεώργιος παπα-Ιωάννου Μάνος απαντά συχνά ως συνδρομητής εντύπων μουσικών βιβλίων, μετ' αυτού δε μνημονεύεται ενίοτε και ο εν λόγω Αντώνιος [βλ. αίφνης στην έκδοση: *Ειρημολόγιον Καλοφωνικόν, μελοποιηθέν παρά διαφόρων ποιητών παλαιών τε και νέων διδασκάλων, μεταφρασθέν δε εις την νέαν της μουσικής μέθοδον και μετά πάσης επιμελείας διορθωθέν παρά του ενός των τριών διδασκάλων της ρηθείσης μεθόδου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, νυν πρώτον εκδοθέν εις τύπον παρά Θεοδώρου Π. Παράσχου Φωκ[α]ίεως, επιστασία του αυτού, αναλώμασι δε του τε ιδίου και των φιλομούσων συνδρομητών, εν Κωνσταντινουπόλει, εκ της τυπογραφίας Κάστρου εις Γαλατάν, 1835, σ. 279, όπου, μάλιστα, ο Αντώνιος αναφέρεται ως «αριστερός Δομεστικός (sc. Ύδρας)». Εν προκειμένω, πάντως, ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα είναι ομοειδής είδηση, καταχωρισμένη στη σ. ζ' του «καταλόγου των συνδρομητών» της ακόλουθης εκδόσεως: *Δοξαστάριον, περιέχον τα δοξαστικά του Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου, μετά προσθήκης του κανόνος της Μεγάλης Εβδομάδος, των νεκρωσίμων δοξαστικών και των ένδεκα εωθινών, μελοποιηθέν παρά Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, εξηγηθέν δε απαράλλακτως εις την νέαν της μουσικής μέθοδον παρά του πρώτου δομεστικού Στεφάνου, νυν πρώτον τύποις εκδίδεται, δαπάνη του τε Κωνσταντίνου Πρωτοψάλτου και των φιλομούσων συνδρομητών, τόμος δεύτερος, εκ της πατριαρχικής τυπογραφίας, διευθυνομένης παρά Στ. δομεστικού και Θ. Αργυράμμου, εν Κωνσταντινουπόλει, εν έτει 1840· εκεί, στην ενότητα των «εν τη νήσω Ύδρα» συνδρομητών, μνημονεύονται εκτός των άλλων και οι «Γεώργιος, Αντώνιος και Συμεών Μάνος».**

¹²⁷ Βλ. σχετικώς Αχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Η ψαλτική παράδοση της νήσου Ύδρας...», ό.π., σ. 188-193. Να επισημανθεί μόνον εδώ ότι ο Δημήτριος ο εκ της νήσου Ύδρας, ο μόνος ίσως Υδραίος μελωργός που είναι ευρύτερα γνωστός λόγω ορισμένων αρκετά συχνά ανθολογουμένων συνθέσεων του, συγκεκριμένα μιάς ενότητος οκτώ κατ' ήχον Χερουβικών (γνωριζομένων κυρίως υπό την αναγραφή *Χερουβικά συντεθέντα παρά κυρ Δημητρίου εκ νήσου Ύδρας*), ταυτίσθηκε ήδη ασφαλώς με τον Υδραίο κωδικογράφο Δημήτριο Μαρούκα, συντάκτη τριών ως σήμερα εντοπισθέντων μουσικών χειρογράφων (των δύο αποκειμένων στην Ι. Μονή Προφήτου Ηλίου Ύδρας), βάσει αυτομαρτυρίας του τελευταίου, καταχωρισμένης στο φ. 99r του τρίτου αυτογράφου του, Ανθολογίας της συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών υπ' αριθμόν 33, η οποία έχει ως εξής: *Χερουβικά Δημητρίου Μαρούκα· ήχος α' Οι τα Χερουβείμ*. Επιπροσθέτως, η ανωτέρω ανθολόγηση της συγκεκριμένης σειράς Χερουβικών αποτελεί την πρώτη (και κατά τα φαινόμενα τη μόνη) αυτόγραφη καταγραφή των εν λόγω συνθέσεων, χρονολογημένη μάλιστα κατά το έτος 1808 (βλ. στο ίδιο, σ. 189-190).

¹²⁸ Βλ. Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, «Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης...», *ό.π.*, σ. 51-111 (και ανατύπο, με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση, Αθήνα 2000).

¹²⁹ Βλ. σχετικώς στο ίδιο, σ. 53-54 και 80-82 (υποσημ. 11-18) [= σ. 5-6 και 33-35 του ανατύπου].

¹³⁰ Πρόκειται, κατά σειράν, για τους κώδικες: Αγίας 41, Αγ. Νικολάου 14, Αγίας 38, Αγίας 34, Αγίας 49, Αγίας 36 και Αγίας 37, λεπτομερέστερη αναφορά περί των οποίων βλ. στο ίδιο, σ. 58-62 και 95-102 (υποσημ. 61, 55, 60, 57 [και 66-69], 62 [και 70-75], 58 [και 22], 59 αντιστοίχως) [= σ. 10-14 και 48-55 του ανατύπου].

¹³¹ Βλ. τον σχετικό σχολιασμό στο ίδιο, σ. 59 και 98 (υποσημ. 63-65) [= σ. 11 και 51 του ανατύπου].

¹³² Περί αυτών βλ. περισσότερα στο ίδιο, σ. 57-58 και 88-94 (υποσημ. 43-51) [= σ. 9-10 και 41-47 του ανατύπου].

¹³³ Βλ. τη σχετική μαρτυρία στο Χατζηγιακουμής Α', σ. 33· πρόκειται για το επίτιτλο μιας συνθέσεως του Αρσενίου (του λεγομένου «δισ διαπασών» κρατήματος σε ήχο τέταρτο), η οποία ανθολογείται στον (κατά το ήμισυ αυτόγραφο του μνημονευθέντος μαθητού του) κώδικα Λειμώνος 258, φφ. 130r-132v, υπό την εξής, συγκεκριμένα, αναγραφή: [*Κράτημα*] οργανικόν την σύνθεσιν, έχον δισ διά πασών, εις ήχον δ', ποίημα του εμού διδασκάλου, Αρσενίου ιερομονάχου, του εν μουσικοίς νέου, ου η πατρίς η Άνδρος νήσος». Γενικώς περί του Αρσενίου βλ. Στάθης Α', σ. 21, 65, 91, 114, 116, 127, 132, 140-142, 146, 155, 166, 177, 186, 203, 281, 341-342, 387, 390, 395, 412, 414-415, 440, 488, 510-511, 521, 526, 532, 563, 640· Στάθης Β', σ. 18, 31, 65, 122, 131, 151, 175, 177, 211, 226, 288, 303, 307, 378, 383, 386, 400, 404, 409, 426, 436, 444, 454, 513, 612, 740, 845· Στάθης Γ', σ. 30-31, 134, 136-138, 231, 316, 319, 334, 341, 417, 419, 421, 448, 519, 551-552, 560, 562, 566-567, 574, 638, 647-648, 652, 661, 674, 704-705, 724-725, 727, 805-806, 838, 842, 897, 903· Χατζηγιακουμής Α', σ. 31-35, 268-269· Χατζηγιακουμής Β', σ. 31-32 και 85 (υποσημ. 83-84)· Γκέρτσμαν Α', σ. 227, 578-579· Γκέρτσμαν Β', σ. 160, 170-172, 222-223, 245, 359-360, 440· Γιακόβλεβιτς, σ. 13, 22, 33, 59-60, 69-70, 73-74, 76-77.

¹³⁴ Βλ. σχετικώς Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, «Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης...», *ό.π.*, σ. 54-57 και 82-88 (υποσημ. 19-42) [= σ. 6-9 και 35-41 του ανατύπου. Να προστεθεί τώρα εδώ ότι τα διά των υποσημειώσεων 19 και 20 προσδιοριζόμενα αυτόγραφα του Διονυσίου επισημούνται και στη μελέτη των Λίνου Πολίτη και Μαρίας Πολίτη, Βιβλιογράφοι, σ. 424, επιπροσθέτως δε το πρώτο μνημονεύεται και στο Γκέρτσμαν Β', σ. 375].

¹³⁵ Βλ. Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης, «Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης...», *ό.π.*, σ. 86-87 (υποσημ. 35) [= σ. 39-40 του ανατύπου].

¹³⁶ Βλ. Απ. Β. Δασκαλάκη, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως, Σειρά τρίτη, Τα περί Παιδείας, Η εκπαιδευτική προσπάθεια των επαναστατικών κυβερνήσεων και επί Καποδίστρια – Κανονισμοί και προγράμματα – Σχολεία και διδάσκαλοι*, Μέρη Α'-Γ', Αθήναι 1968, σ. 455-460, όπου δημοσιεύεται έγγραφο (από 12ης Νοεμβρίου 1829) της επιτροπής σχολείων Άνδρου προς τη Δημογεροντία Άνδρου, σύμφωνα με το οποίο ο «Διονύσιος ιεροδιάκονος Κοροκόδειλος» φοιτά στην πρώτη τάξη του εν λόγω πεντατάξιου φιλολογικού γυμνασίου, διδασκόμενος [από τους επίσης Ανδρείους ιεροδιακόνους «Γρηγόριο Βασιλείου Ροΐδη», διδάσκαλο, και «Διονύσιο Πέτρου Καΐρη», υποδιδάσκαλο (ο οποίος φέρεται και ως συμμαθητής του)] τα ακόλουθα μαθήματα: «Όμηρο / Μετρική καθ' Ηφαιστίωνα / Θουκυδίδη / Ηρόδοτο / Ποιητάς διαφόρους / Γραμματική Φ. Βουτμάνου / Γυμνάσματα εις άσκησιν της ελλην. Γλώσσης / Αρμονία του συντακτικού λόγου υπό των διδασκομένων συγγραφέων» (βλ. στο ίδιο, σ. 457).

137. Βλ. στο ίδιο, σ. 1017, όπου στους –επισυναπτομένους στο υπ' αριθμ. 899 (από 10ης Ιουνίου 1830) Διάταγμα του Κυβερνήτου Ιωάννου Καποδίστρια– πίνακες ονομάτων των εκλεχθέντων μαθητών του προτύπου σχολείου, ο «Διονύσιος Ιωάννου Κοροκόδειλος, ιεροδιάκονος, Άνδρειος» συγκαταλέγεται στην ομάδα «των όσοι είναι εκλεκτέοι ως μέλλοντες διδάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής, εάν λάβωσι τινά βοήθειαν δια τρεις ή τέσσαρας μήνας». Πρβλ. επίσης στο ίδιο, σ. 1294-1295, όπου δημοσιεύεται «Κατάλογος των μαθητών όσοι ακολουθούν το εις το πρότυπον της αλληλοδιδασκτικής παραδιδόμενον μάθημα» και ο «Διονύσιος Κοροκόδειλος (ιεροδιάκονος) Άνδρειος, ετών 35» μνημονεύεται δεύτερος κατά σειράν. [Περί του προτύπου σχολείου Αιγίνης βλ. αίφνης: Ελένης Ε. Κούκου, Ο

Καποδίστριας και η Παιδεία (1827-1832). Β'. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1992 (δ' επανέκδ.), σ. 103-119· Δημήτρη Μαυροσκούφη, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 141-144· Χάρη Μπαμπούνη, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο. Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Αθήνα 1999, σ. 361-367. Πρβλ. Αικατερίνης Κορδούλη, «Το αρχείο του Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ. Πρόδρομη ανακοίνωση», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πάτρα, 25-31 Μαΐου 1980*, τόμ. Γ', Νέος Ελληνισμός, Αθήνα 1981-1982, σ. 407-409· Αννίτας Ν. Πρασά, «Η εκπαίδευση στην Αίγινα κατά την επαναστατική και καποδιστριακή περίοδο», *Η Αιγιναία. Περιοδική πολιτιστική έκδοση*, τ. 3, Αίγινα, Ιανουάριος-Ιούνιος 2001, σ. 85-86.]

¹³⁸ Βλ. Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 112-113· Χ. Μπαμπούνη, *ό.π.*, σ. 367. Λεπτολογούντες, διευκρινίζουμε εδώ ότι ο Διονύσιος εφοίτησε στο πρότυπο σχολείο της Αιγίνης ως μέλος μιας συγκεκριμένης ομάδας διδασκάλων [ή, κατά τα σημειούμενα στο ήδη μνημονευθέν (στην προηγούμενη σημείωση) έγγραφο, ως ένας «των όσων [εκ της ελληνικής περιφερείας] είναι εκλεκτοί ως μέλλοντες διδάσκαλοι της αλληλοδιδασκτικής» (βλ. Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1017)], εκλεγμένων από την Κυβέρνηση προς τριμηνιαία μετεκπαίδευση επί της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Σαραζίνου. Ειδικότερα ο Διονύσιος μετείχε στην πρώτη κληθείσα ομάδα των εκπαιδευομένων αλληλοδιδασκάλων [αποτελούμενη από δεκαεπτά σπουδαστές (ονομαστικός κατάλογος των οποίων δημοσιεύθηκε, όπως προμνημονεύθηκε, από τον Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1294-1295)], «οι οποίοι [κατά την καθήτρια Ελένη Κούκου, *ό.π.*, σ. 113] εφοίτησαν από τον Ιουλίον μέχρι και του Σεπτεμβρίου του λήξαντος έτους [sc. 1830]». Ας προστεθεί, τέλος, ότι δάσκαλοί του στο πρότυπο σχολείο ήσαν οι Ιωσήφ Διστομίτης [για τον οποίο να σημειωθεί ενδιαφέροντως ότι ήταν μαθητής του Θεοφίλου Καιρή (βλ. Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 109)] και Γεώργιος Μανακίδης [βλ. σχετικώς Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 110-111, 113· Χ. Μπαμπούνη, *ό.π.*, σ. 362, υποσημ. 4 [στα δύο αυτά έργα (κυρίως στις σ. 104-105, 113 και 365 αντιστοίχως) περιγράφεται αδρομερώς και το περιεχόμενο των μαθημάτων που προσεφέροντο στο πρότυπο σχολείο]].

¹³⁹ Βλ. Αικατερίνης Κορδούλη, *ό.π.*, σ. 418, απόσπασμα εγγράφου (του αρχείου Ορφανοτροφείου Αιγίνης της ΕΒΕ) Α2155, της 7ης Αυγούστου 1830.

¹⁴⁰ Επρόκειτο για τις εξετάσεις της πρώτης εξεταστικής περιόδου, περί των οποίων χρήσιμα είναι όσα γράφει η καθηγήτρια Ελένη Κούκου, *ό.π.*, σ. 113: «Οί μετεκπαιδευόμενοι διδάσκαλοι, όπως άλλωστε και οί κανονικοί μαθηταί, μετά την λήξιν τής τριμήνου επιμορφώσεώς των, υπεβάλλοντο εις εξετάσεις ενώπιον εξεταστικής επιτροπής, αποτελουμένης εκ των 'Ι. Π. Κοκκώνη και 'Α. Μουστοξύδη. Αί πρώται εξετάσεις διεξήχθησαν περί τας αρχάς 'Οκτωβρίου του 1830, εξητάσθησαν δέ συνολικώς 17 σπουδασταί, οί περισσότεροι τών οποίων είχαν υπερβή τὸ 25ον έτος τής ηλικίας των και τινες τούτων ήσαν ιερωμένοι. "Απαντες μετεξεπαιδεύθησαν δαπάναις τής Κυβερνήσεως και πρό τής λήξεως του έτους είχαν διορισθῆ ὑπ' αὐτῆς εις τὰ σχολεία τής "Ανδρου, τής Τήνου, τής "Ιου, τής Μήλου, τής Μικρομάνης, του Κρανιδίου και άλλαχου». Πρβλ. και τα όσα παρεμφερώς σημειώνει ο Ανδρέας Μουστοξύδης, στην από 31ης Δεκεμβρίου 1830 έκθεσή του «προς την επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείαν», δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Η Αιγιναία. Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική*, αριθμ. Α', 15 Μαρτίου 1831, σ. 39: «Του Προτύπου τούτου Σχολείου, τὸ ὁποῖον εἶχε συστηθῆ ἄλλου δι' ὀλίγον καιρόν, δύο εἶναι αἱ μέχρι τοῦδε ἀποπερατωθεῖσαι τριμήνιοι περίοδοι· εἰς τὴν πρώτην ἦσαν 17 μαθηταί, και εἰς τὴν δευτέραν 15, μεταξὺ τών ὁποίων οἱ πλείότεροι ἦσαν ἄνδρες, και τινες ιερωμενοι· ὅλοι δὲ οὔτοι ἔλαβον βοήθειαν χρηματικὴν παρά τής Κυβερνήσεως. Τὸ τέλος τής 6' περιόδου ἤδη ἐγγίζει· ἐκ τής πρώτης εἶναι οἱ σταλθέντες διδάσκαλοι εἰς τὰ σχολεία τής "Ανδρου, τής Τήνου, τής "Ιου, τής Μήλου, τής Μικρομάνης και του Κρανιδίου». Ο Χάρης Μπαμπούνης, *ό.π.*, σ. 367, δημοσιεύει σχετικό πίνακα, σύμφωνα με τον οποίο κατά τις εξετάσεις της πρώτης περιόδου (τον Οκτώβριο του 1830) από τους 17 εξετασθέντες σπουδαστές πέτυχαν οι 6 και απέτυχαν οι 11 (πρβλ. και Δ. Μαυροσκούφη, *ό.π.*, σ. 144). Ο Ανδρέας Μουστοξύδης, πάντως, στην ακολούθως παρατιθέμενη μαρτυρία του (βλ. την επομένη σημείωση), μνημονεύει ονομαστικώς πέντε μόνον επιτυχόντες: «... μεταξὺ τών ὑποτρόφων μας [...] πέ-

ντε εϋρέθησαν ἄξιοι τῆς ἐπαγγελίας ταύτης, Γρηγόριος Δεσποτόπουλος, Μιχαὴλ Παπαῦ Κυριάκου, Δ. Κροκόδειλος, Κ. Μενεΐδης καὶ Δημήτριος Σταματιάδης» (βλ. Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1371).

¹⁴¹ Στο ἴδιο, σ. 1371-1372, ἔγγραφο ἀπὸ 3ης Οκτωβρίου 1830.

¹⁴² Στο ἴδιο, σ. 1396, ἔγγραφο ἀπὸ 10ης Οκτωβρίου 1830. Να παρατηρηθεῖ, βεβαίως, ὅτι βάσει τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου ὁ Διονύσιος καταλέγεται στους πρῶτους ἀλληλοδιδασκάλους (ἀπὸ τους μετεκπαιδευθέντες στο πρότυπο σχολεῖο) ποὺ ἡ Κυβέρνηση διόρισε στὴν επαρχία· ἀν καὶ –ἐξ ὅσων γνωρίζουμε– ἐλλείπουν σχετικὲς μαρτυρίες, δὲν ἀποκλείεται ὁ Διονύσιος νὰ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸν χρονικῶς πρῶτο διορισθέντα «μαθητοδιδάσκαλο» τῆς συγκεκριμένης κατηγορίας, δοθέντος, μάλιστα, ὅτι ὁ Νικόλαος Χρυσόγελοσ στὴ συνέχεια τοῦ ἐν λόγῳ ἐγγράφου τοῦ παρέχει πρὸς τὸν Α. Μουστοξύδη τὶς ἀκόλουθες γενικὲς οδηγίες γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῶν διπλωμάτων καὶ τὸν τελικὸ διορισμὸ τῶν ἐφ' ἐξῆς ἀποσταλησομένων διδασκάλων: «Οἱ ἀποστελλόμενοι διδάσκαλοι ἀρκεῖ νὰ ἐφοδιάζωνται πρὸς τὸ παρὸν μὲ ἀποδεικτικὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ ὅταν ὁ ἐπιθεωρητῆς ἐπισκεφθῆ ἕκαστον σχολεῖον θέλει δίδει τὰ ἀναγκαῖα ἐνδεικτικὰ, δυνάμει τῶν ὁποίων θέλει λαμβάνει ἕκαστος τὸ ἀνήκον δίπλωμα. Τὸ μέτρον τοῦτο συμβάλλει εἰς τὸ νὰ κάμῃ τὸν διδ. ἐπιμελεστέροισ καὶ προσεκτικότεροισ εἰς τὴν προσαρμογὴν τῆς μεθόδου, χωρὶς τῶν ὁποίων δὲν ἐλπίζουν ν' ἀναγνωρισθοῦν ὡς διδάσκαλοι» (στο ἴδιο). Πρβλ. σχετικῶς καὶ Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 115-116.

¹⁴³ Βλ. Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1629, ἀπόσπασμα ἐγγράφου (ἀπὸ 19ης Ἰανουαρίου 1831) τοῦ Διοικητοῦ Ἀνδρὸς πρὸς τὴ Γραμματεία Δ. Παιδεύσεως.

¹⁴⁴ Βλ. ἐνδεικτικῶς τὴν ἐκθεση τῆς διδακτικῆς δραστηριότητός τοῦ [κατὰ τὸ πεντάμηνο Νοέμβριος 1830 - Μάρτιος 1831], δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1755-1757. Γιὰ τὶς ἐν γένει διδακτικὲς ικανότητες τοῦ Διονυσίου λῖαν ἐπαινετικῶς ἐκφράζεται, ἐπιπροσθέτως, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ (ἀπὸ 26ης Ἰουνίου 1831) πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Δ. Παιδεύσεως: «... ὁ ἱεροδιάκονος Διονύσιος Κροκόδειλος [...] ἐδείχθη φρονίμου καὶ καλλίστης διαγωγῆς καὶ τὸν ὁποῖον εἶδον ἐγὼ ὁ ἴδιος εἰς τὸ σχολεῖον τῆς πατρίδος τοῦ Ἄνδρου, ὅπου χαίρει τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν ὑπόληψιν, ἐξακολουθῶν τὸ χρέος τοῦ ἐπτὰ μῆνας, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ σχολεῖου, διδάσκων μὲ ἀκάματον ζήλον ἕκατὸν δώδεκα μαθητάς [...] Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δίκαιον εἰς αὐτὸν τὸν διδάσκαλον, ἕνα τῶν καλύτερων ἐκ τῶν ὄσους ἔχομεν ἄχρι τῆς παρούσης...» (βλ. στο ἴδιο, σ. 1972).

¹⁴⁵ Στο ἴδιο, σ. 1973-1974.

¹⁴⁶ Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὅλο θέμα ἀνέκυψε ἐνωρὶς, ἤδη ἀπὸ τὸν τρίτο μῆνα τῆς ἐργασίας τοῦ Διονυσίου στο ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῆς Ἄνδρου. Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸ μνημονευθέν ἀνωτέρω ἐγγραφο (τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1831) τοῦ Διοικητοῦ Ἀνδρὸς καὶ Κέας Ν. Γαζέτη πρὸς τὴ Γραμματεία Δ. Παιδεύσεως, ὁ Διονύσιος εἶχε ἀπὸ 15ης Ἰανουαρίου 1831 ἐπισημάνει τὸ διττὸ οικονομικὸ ἔλλειμμα υλικῆς υποδομῆς τῆς σχολῆς καὶ μισθοῦ τοῦ διδασκάλου: «... Ὁ Κύριος Διονύσιος Κροκόδειλος, διδάσκαλος τῆς κατὰ τὸ Κάτω Κάστρον, τμήμα πρωτεύον τῆς Ἄνδρου, ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, δι' ἐγγράφου τοῦ πρὸς τὴν Διοίκησιν ὑπὸ τὰς 15 τρέχοντος ἐκθέτει τὴν ἀπορίαν καὶ ἀμηχανίαν τοῦ νὰ θάλῃ εἰς πρᾶξιν τὸν ὁδηγὸν χωρὶς τοῦ ἀπαιτουμένου ὀργανισμοῦ τοῦ ὑλικοῦ τῆς σχολῆς, δι' ἔλλειψιν χρηματικῶν μέσων, κ' ἐξαιτεῖται νὰ προτραπῆ ἢ ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Νήσου ταύτης προϋπάρχουσα ἐπιτροπὴ διὰ νὰ οἰκονομήσῃ χρήματα καὶ διὰ τὸν ρηθέντα ὀργανισμόν, καὶ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν μηνιαίων αὐτοῦ μισθῶν [...] Ἐπομένως τούτων δεόν νὰ γινώσκῃ ἡ Γραμματεία ὅτι ὁ προορηθεὶς διδάσκαλος Κ. Κροκόδειλος ἀπαιτεῖ φ. 100 κατὰ μῆνα διὰ μισθόν τοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τῶν σχολείων, ἤτοι φ. 1200 κατ' ἔτος, ἐνῶ ὁ τῆς Ἑλληνικῆς κ. Γρηγόριος Ροῦδης [ὁ μὲχρι πρότινος, δηλαδὴ, διδάσκαλος τοῦ Διονυσίου, ὅπως ἤδη ἀνωτέρω (σημ. 136) ἐπισημάνθηκε] λαμβάνει ἐτησίως φ. μόνον 1000 κ' ἐκ τῶν ὁποίων στερεῖται ἱκανὸν μέρος ἔτι. Διὰ τοσούτου μηνιαίου μισθοῦ ἤθελον ἐξοικονομεῖσθαι δύο ἢ καὶ πλεῖω ἀλληλοδιδασκτικὰ ἐνταῦθα, ἀφοῦ οἱ διδάσκοντες εἶναι Ἄνδριοι καὶ Ἰερωμένοι καὶ ὁ κ. Κροκόδειλος χωρὶς νὰ συμφωνήσῃ περὶ τοιαύτης ποσότητος μετὰ τινος εἶναι παράλογον πῶς κάμνει τοιαύτην ἐπίμονον ἀπαίτησιν ἤδη, ἐνῶ βλέπει καὶ τὴν χρηματικὴν ἔλλειψιν εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα τοῦ» (βλ. *ό.π.*, σ. 1629-1630). Με ἀφορμὴ τῆς συγκεκριμένη ἀναφορᾶ, τὸ θέμα ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τοῦ Κυβερνήτου

Ιωάννου Καποδίστρια, που σχετικώς προς την αμοιβή του αλληλοδιδασκάλου αποκρίνεται, κατά την 28η Ιανουαρίου 1831, διά των ακολούθων: «*Επιθυμοῦντες δὲ νὰ ἐνθαρρύνωμεν καὶ σὲ καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν Διοίκησίν σου, ἀναδεχόμεθα τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου πρὸς φοῖν. ἐξήκοντα, Ν. 60, κατὰ μῆνα, λογιζομένους ἀφ' ἧς ἡμέρας ἔκαμεν ἀρχὴν τῶν χρεῶν του...*» (βλ. *ό.π.*, σ. 1668-1669), ἀπάντηση ἡ ὁποία κοινοποιήθηκε στον Διοικητὴ Ἄνδρου τὴν 29η Ιανουαρίου 1831, δι' ἐγγράφου τοῦ Γραμματέως τῆς Δ. Παιδείσεως με τὴν ἐπομένη ἐπιπρόσθετη παρατήρηση: «*Ἐκ τοῦ ἐπισήμου τῆς Σ. Κυβερνήσεως πληροφορεῖσθε ὅτι ἡ Α. Ἐξοχότης εὐηρεστήθη νὰ ἀναδεχθῆ τὸν μισθὸν τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου κυρίου Κορκοδείλου, πρὸς φοῖν. 60 κατὰ μῆνα. Τοῦτο θέλετε κοινοποιήσει πρὸς τὸν διδάσκαλον τοῦτον, ὅστις, ὡς φαίνεται, ἐπερειδόμενος εἰς τὴν προεκδοθεῖσαν προᾶξιν τῆς Κυβερνήσεως, ζητεῖ τὸν μισθὸν τοῦ Βου βαθμοῦ, ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις διὰ τὴν χρηματικὴν τοῦ ταμείου ἀπορίαν δὲν ἔμπορεῖ νὰ πληρῶνῃ τοιοῦτους μισθοὺς, μήτε ὁ κύριος Διονύσιος πρέπει νὰ φαίνεται πραγματευόμενος τὴν ἰδίαν ἀφέλειαν μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν του*» (βλ. *ό.π.*, σ. 1669 [περὶ τῶν ἀνά βαθμὸ καθορισμένων – ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Νικόλαο Χρυσόγελο – μισθῶν τῶν αλληλοδιδασκάλων βλ. Ε. Κούκου, *ό.π.*, σ. 118, υποσημ. 3 (αὐτόθι, σ. 114, σχολιάζονται καὶ τὰ σχετικὰ με τὴν μνημονευομένη διαβάθμιση τῶν διπλωμάτων τῶν αλληλοδιδασκάλων). Γενικῶς γιὰ τὰ μισθολογικὰ προβλήματα τῶν διδασκάλων πρβλ. καὶ Δ. Μαυροσκοῦφη, *Χ. Μπαμπινῆ*, σ. 282-286]). Ἡ τροπὴ τῆς υποθέσεως, που ἐξελίχθη κατὰ τὴν ἀρχικὴ πρόταση τοῦ Διοικητοῦ Ἄνδρου, προκάλεσε, βεβαίως, τὴν εὐλογη ἀγαλλίαση τοῦ τελευταίου, ὁ ὁποῖος, πάντως, στὴν ἀπὸ 4ης Μαρτίου 1831 (ἀργοπορημένη) ἀπάντησή του πρὸς τὴ Γραμματεία Δ. Ἐκπαιδεύσεως μερικῶς καὶ γιὰ τὴν, κατὰ τὸ συμφωνημένον πλέον ποσόν, πληρωμὴ τῶν δεδουλευμένων τοῦ διδασκάλου Διονυσίου: «*Οὐ μόνον ἐμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπάσης τῆς Κοινότητος Ἄνδρου εἶναι ἄπειροι καὶ ἀνεξάλειπτοι αἱ εὐγνωμοσύναι καθαρῶς χρεωστούμενοι πρὸς τὴν Α.Ε. τὸν σεβ. Κυβερνήτην, ὅστις, ὡς φιλοστοργότατος πατήρ, διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς ἐξαιτούντας τὴν κηδεμονικὴν προστασίαν του εἰς σύστασιν κοινωφελῶν καταστημάτων, ἀνεδέχθη αὐτὴς καὶ τὴν πληρωμὴν τοῦ ἐνταῦθα ἀλληλοδιδασκτικοῦ διδασκάλου πρὸς φοίνικας 60 κατὰ μῆνα [...]* Ἐπομένως ἀναφέρω, ὅτι προειδοποίησα καὶ τὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν διδάσκαλον κ. Διονύσιον Κορκόδειλον, νὰ μὴν ἀπαιτῆ πλέον τῶν φοινίκων 60 διὰ μισθὸν του κατὰ μῆνα, εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα του διδάσκων καί, κατὰ τὴν αἴτησίν του, ἐπισυνάπτω τοὺς ἐλέγχους τῆς μηνιαίας καταστάσεως τοῦ σχολείου του διὰ τὸν παρελθόντα Φεβρουάριον καὶ τὸν γενικὸν ἐπίσης τῆς τριμηνιαίας, ἧτοι ἀπὸ ἀ' Νοεμβρίου 1830 ἕως τέλους Ἰανουαρίου 1831, καὶ παρακαλῶ τὴν σεβ. Γραμματείαν νὰ διατάξῃ τὰ εἰκότα περὶ τῆς ἐξοφλήσεως τῆς δεδουλευμένης τριμηνίας του, μέχρι τέλους Ἰανουαρίου 1831» (βλ. Απ. Δασκαλάκη, *ό.π.*, σ. 1751-1752). Σύμφωνα με τὴν τελευταία, πρὸς τὸ παρὸν γνωστή, μαρτυρία τῶν πηγῶν, κατὰ τὴν 26η Ἰουνίου 1831 ἡ ὡς τότε οκτάμηνη ἐργασία τοῦ Διονυσίου δὲν εἶχε ἀκόμη πληρωθῆ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέν ἐγγράφον τοῦ Α. Μουστοξύδη, διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ παρατιθεμένη ἐδῶ ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου κοινοποιεῖται πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Δ. Παιδείσεως, παραλλήλως δὲ ἀποδίδονται στον διδάσκαλο καὶ τὰ δίκαια εὐσημα: «*Ἡ συνείδησίς μου μὲ ὑποχρεοῖ μ' ὄλον τοῦτο νὰ κάμω τὴν παρατήρησιν, ὅτι τινὲς ἐκ τῶν εἰς διάφορα σχολεῖα ἀποσταλέντων ἠπατήθησαν κατὰ τινὰ τρόπον π.χ. ὁ ἱεροδιάκονος Διονύσιος Κορκόδειλος, ὅστις ἐδείχθη φρονίμου καὶ καλλίστης διαγωγῆς καὶ τὸν ὁποῖον εἶδον ἐγὼ ὁ ἴδιος εἰς τὸ σχολεῖον τῆς πατρίδος του Ἄνδρου, ὅπου χαίρει τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὸν ὑπόληψιν, ἐξακολουθῶν τὸ χρέος του ἐπτὰ μῆνας, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ σχολείου, διδάσκων μὲ ἀκάματον ζῆλον ἑκατὸν δώδεκα μαθητάς, δὲν ἔλαβεν ἀκόμη οὔτε λεπτόν, καί, ἐν ᾧ οἱ μαθηταὶ του προοδεύουν, ἐκεῖνος στερεῖται τοῦ μισθοῦ του, ἐκ τοῦ ὁποῖου περιμένει νὰ τραφῆ καὶ νὰ ἐνδυθῆ μὴ μετερχόμενος ἄλλο τι ἔργον. Νομίζω λοιπὸν ὅτι εἶναι δίκαιον εἰς αὐτὸν τὸν διδάσκαλον, ἕνα τῶν καλυτέρων ἐκ τῶν ὅσους ἔχομεν ἄχρι τῆς παρούσης, ἢ νὰ τὸν προσδιορισθῶσιν ἑκατὸν φοίνικας κατὰ μῆνα, ἢ νὰ τὸν πληρωθῶσιν οἱ ἐξήκοντα, τοὺς ὁποῖους ἔπρεπε νὰ λάβῃ διὰ τοὺς παρελθόντας μῆνας, καὶ νὰ τὸν προστεθῶσι τοῦλάχιστον, ὡς ἀλλαχοῦ συνειθίζεται, τινὰ εἶδη τροφῆς πρὸς ἰδίαν του συντήρησιν. Ὅθεν ἐσωκλείω τὴν ὁποῖαν μοὶ ἀπέστειλε πρὸς τὴν Γραμματείαν ἀναφορὰν του καὶ παρακαλῶ αὐτὴν νὰ τὴν σκεφθῆ ὅσον τάχιστα*» (βλ. *ό.π.*, σ. 1972-1973).

¹⁴⁷ Σημειωτέον ότι κάποιος συσχετισμός μεταξύ Διονυσίου Κροκοδείλου και Θεοφίλου Καΐρη μαρτυρείται και παλαιότερα, όταν ο πρώτος μνημονεύεται σε «κατάλογο συνεισφοράς φιланθρωπών [...] υπέρ του φιλανθρωπικού καταστήματος» του δευτέρου, με την επισήμανση ότι προσέφερε 50 γρόσια. Τη σχετική μαρτυρία δημοσιεύει (αναδημοσιεύοντας τον εν λόγω κατάλογο από τη *Γενική Εφημερίδα*) ο Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 868.

¹⁴⁸ Βλ. τις σχετικές μαρτυρίες συγκεντρωμένες στο Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκη, «Συνοπτική θεώρηση της ελληνικής ψαλτικής τέχνης...», *ό.π.*, σ. 56-57 και 85-88 (υποσημ. 30-39) [= σ. 8-9 και 38-41 του ανατύπου].

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 57 και 88 (υποσημ. 40-42) [= σ. 9 και 41 του ανατύπου].

¹⁵⁰ Βλ. Γρηγορίου Θ. Στάθη, «“Η των ήχων τερπνότης”. Η χειρόγραφη παράδοση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής μουσικής, ήτοι της ελληνικής ψαλτικής τέχνης», στο *Πρόγραμμα Μεγάλου Μουσικής Αθηνών. Περίοδος 1994-1995. Κύκλος Ελληνικής Μουσικής. Βυζαντινοί Μελουργοί. Μανουήλ Χρυσάφης ο λαμπαδάριος - Ιωάννης Κλαδάς ο λαμπαδάριος - Ιωάννης Κουκουζέλης ο βυζαντινός μαΐστωρ*, [Αθήνα 1994], σ. 88.

ACHILLEUS G. CHALDAEAKES: "The Cataloging of the Music Manuscripts of the Greek Islands"

The present study is an initial announcement on the author's ongoing analytical cataloging of the corpus of music manuscripts found throughout the islands of Greece. The project's purpose is threefold: 1. It attempts to locate and describe in detail the music manuscripts preserved today on the various islands of Greece as a unique group; 2. The project also takes on the identification and study of the specific local psaltic traditions on the numerous islands in an attempt to successfully formulate observations, reinforced by the already accessible Byzantine and post-Byzantine psaltic manuscript tradition and the published secondary bibliography; 3. The study will also make possible for the first time a complete overview of the general Grecian island with regards to their psaltic tradition, allowing for the formulation of useful conclusions, correlations and other general comments. This final purpose, of course, precludes the completion of the first two stages and is the desired goal of the entire research project. With the present paper the project is simply defined, its usefulness is delineated, but also thoroughly outlined is the to-date related secondary bibliography. Finally, a special attempt is made to concentrate on the Argosaronic (where research has reached its completion and clear conclusions have already been formulated) and Cycladic (where the island of Andros is the first stop and research is still under way) island areas. A synoptic presentation of the data is conveniently made for each geographic area, offering a useful overview of their unique music tradition as well as identifying the specific clusters of preserved music manuscripts.

Αχιλλεύς Γ. Χαλδαιάκης: Γεννήθηκε στην Αθήνα το έτος 1969. Σπούδασε θεολογία και μουσική στην Αθήνα. Παρακολούθησε μεταπτυχιακά μαθήματα στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αναγορεύτηκε διδάκτωρ του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το έτος 1992 είναι επιστημονικός συνεργάτης του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ κατά το έτος 1999 εξελέγη Λέκτωρ Βυζαντινής Μουσικολογίας του ίδιου τμήματος. Έχει δημοσιεύσει πέντε αυτοτελή βιβλία και έχει επιμεληθεί της εκδόσεως ισαριθμων συλλογικών τόμων (πρακτικών συνεδρίων, τιμητικών τόμων κ.λπ.). Δεκάδες άλλες μελέτες του έχουν καταχωριστεί σε περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Συμμετέσχε επίσης σε διεθνή μουσικολογικά και θεολογικά συνέδρια. Η ερευνητική του δραστηριότητα εστιάζεται στους γνωστικούς χώρους της βυζαντινής μουσικολογίας, μουσικής λαογραφίας, χριστιανικής λατρείας, αγιολογίας και υμνολογίας.

Achilleus G. Chaldaeakes: Born 1969 in Athens, Greece, he studied Theology and Music there. His graduate work was done in the School of Theology of the University of Athens. He received his doctorate from the Department of Music Studies of the same University, where he was an academic assistant from the year 1992, and was elected Lecturer of Byzantine Musicology in the year 1999 for the same department. He has published five self-contained books and has coordinated five other volumes (conference proceedings, honorary volumes, etc.). He has published dozens of other studies in periodicals and other collections. He has participated in international musicological and theological conferences and seminars. His research activity orbits around the areas of Byzantine musicology, music folklore, Christian worship, hagiology, and hymnography.